

HADERSFELD S HRADEM GREIFENSTEIN A LIECHTENSTEIN-SPARBACH

HISTORIE DOLNORAKOUSKÝCH PARKŮ

ZA JANA I. JOSEFA KNÍŽETE Z LIECHTENSTEINA

DANIEL LYČKA

Hadersfeld with Greifenstein Castle and Liechtenstein-Sparbach – History of Parks in Lower Austria during the Time of Johann I Joseph, Prince of Liechtenstein

During the time of Johann I Joseph, Prince of Liechtenstein, the surrounding landscape was cultivated, small voluptuary structures were erected, and Romantic style reconstructions of medieval castles were initiated both at Hadersfeld in Lower Austria and on the purchased domains Liechtenstein-Sparbach. The reconstructions were carried out based on the design of the Liechtenstein architect and construction director Joseph Hardtmuth and his followers: Joseph (Georg) Kornhäusel, (Joseph) Franz Engel and Joseph Leistler. A natural landscape park with an adjacent game reserve was created in Hadersfeld which included an ancient-style temple and an Egypt-style obelisk. Additionally, the manor house was rebuilt in order to correspond to the builder's period taste, as well as the adjacent Greifenstein Castle. The situation in Sparbach was similar: another ancient-style Diana's Temple was erected, the palace and the medieval Johannstein Castle were reconstructed, and further voluptuary structures were built. Furthermore, Liechtenstein Stronghold and Mödling Castle were renovated; the same scheme was chosen to build further ancient-style structures (e.g. the amphitheatre and Hussar's Temple) as well as artificial ruins of Gothic-style buildings (e.g. John's Chapel) and obelisks.

Keywords: the Liechtensteins – Johann I Joseph, Prince of Liechtenstein – Joseph Hardtmuth, Joseph Kornhäusel – Franz Engel – Joseph Leistler – Hadersfeld – Greifenstein – Sparbach – Johannstein – Charcoal Burner's Hut – Diana's Temple – Liechtenstein – Mödling – Hussar's Temple – Black Tower – amphitheatre – John's Chapel – Roman Wall – Rossau

Krajinná kompozice dnešního Lednicko-valtického areálu (UNESCO), Vranovsko-křtinský liechtensteinský areál podél Křtinského potoka u Adamova (Adamsthal), Nové Zámky u Litovle (Neuschloss bei Littau), ale i Koloděje u Prahy (Kolodei bei Prag) jsou právem spojovány s osobností polního maršála Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina. Ale rozhodně nejsou jediné. V Dolních Rakousích vedle Loosdorfu do stavebních a parkových úprav na počátku tzv. „dlouhého“ 19. století spadá i oblast Hadersfeldu s přilehlým hradem Greifensteinem, ale také rozsáhlý areál Liechtenstein-Sparbach. I zde vznikly voluptuární stavby podle plánů knížecích stavebních ředitelů a architektů, přičemž stranou nemohla zůstat ani úprava okolní krajiny.

Klíčová slova: Liechtensteinové – Jan I. Josef kníže z Liechtensteina – Joseph Hardtmuth – Joseph Kornhäusel – Franz Engel – Joseph Leistler – Hadersfeld – Greifenstein – Sparbach – Johannstein – Uhlířská chýše – Dianin chrám – Liechtenstein – Mödling – Husarský chrám – Černá věž – amfiteátr – Janova kaple – Římská zeď – Rossau

Jak již bylo v nejedné studii na stránkách tohoto časopisu uvedeno, komponovaná krajina mezi původně dolnorakouskými Valticemi (něm. *Feldsberg*) a moravskou Lednicí (*Eisgrub*) a Břeclaví (*Lundenburg*) nebyla jediným počínem knížecího rodu z Liechtensteina.¹⁾ Ačkoliv je tento dnešní Lednicko-valtický areál světově nejznámější, a to i z důvodu jeho zapsání v roce 1996 na seznam světového dědictví UNESCO.²⁾

Za Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina a na Liechtensteinu a Mikulovu, vévody krnovského a opavského

ve Slezsku, hraběte z Rietbergu, atd. vznikl další areál u Adamova (*Adamsthal*),³⁾ kdy nově vystavěný drobný (neo)klasicistní lovecký zámek obklopoval krajinářský park volně přecházející v přilehlou oboru. Následně byla upravována krajina podél Křtinského potoka, přičemž jednotlivé voluptuární stavby záměrně a dokonale nahradily přilehlé a taktéž uměle v romantizujícím duchu dotvářené jeskyně. Dnes je tento prostor veřejnosti znovu

1) D. Lyčka, Kolonáda Reistna, Rendez-vous a lovecké záměčky Pohanisko a Lány: vznik a význam Hardtmuthových staveb v Lednicko-valtickém areálu, *Průzkumy památek* XXVI, č. 1, 2019, s. 85–102; *týž*, Hardtmuthův Trajánův sloup, Kornhäuselův letohrádek na Schüttlu a Engelova dostavba Rybníčního zámku a výstavba saletů poplužních dvorů: Historie zaniklých a nerealizovaných staveb knížete z Liechtensteina, *Průzkumy památek* XXVI, č. 2, 2019, s. 47–66.

2) Např. M. Konečný, Lednicko-valtický areál. Plzeň 2005; E. Kordiovský, Lednicko-valtický areál a jeho památky. Praha 2003; J. Novák – E. Dvořáková – J. Kulich, Lednicko-valtický areál. Libice nad Cidlinou 2002; P. Zatloukal – P. Krejčířík – O. Zatloukal, Lednicko-valtický areál. Praha 2012.

3) Ke knížeti Janovi I. Josefu z Liechtensteina srov. např.: O. Criste, Feldmarschall Johannes Fürst von Liechtenstein. Eine Biographie. Wien 1905; J. von Falke, Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein. III. Band. Wien 1882, s. 285–337; D. Lyčka, Voják, hospodář a stavitel polní maršál Jan I. Josef kníže z Liechtensteina 1760–1836, in: S. M. Petrovitsová ed., Lichtenštajnské knížatstvo a jeho knížecí domov und zu Liechtenstein v kontexte našich dějin a současnosti, konaná dne 17. 9. 2019 v Holíci nad Moravou. Bratislava 2019, s. 67–86; E. Oberhammer, Liechtenstein, Johann I. Fürst von und zu, in: Neue Deutsche Biographie 14, 1985, s. 519; H. Haupt, Liechtenstein, Johann I. Josef von, in: Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein (online), dostupné na: Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein https://historisches-lexikon.li/Liechtenstein,_Johann_I._Josef_von, (citováno 7. 1. 2020).

Obr. 1: Hadersfeld na Dunaji (NÖ), kvaš, Franz Ferdinand Runk 1815 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 598).

představován jako tzv. Vranovsko-křtinský lichtenštejnský/liechtensteinský areál.⁴⁾ Druhým nejobjednovanějším parkem s oborou knížete z Liechtensteina na Moravě byly Nové Zámky u Litovle (*Neuschloss bei Littau*). Zde byl parkový areál upravován podél řeky Moravy a vedle také (neo)klasicistně upravované zámecké budovy nemohly chybět drobné stavby jako egyptizující obelisk, antikizující Rytířská síň nebo Chrám přátelství.⁵⁾ Podle téměř totožného schématu nechal vybudovat kníže Jan I. Josef krajinářský park i v Čechách nedaleko Prahy – v Kolodějích u Prahy (*Kolodei bei Prag*) na uhříněvském panství. I zde dostal původně barokní zámek (neo)klasicistní háv a podobně jako v lednickém parku došlo k vyhloubení menší soustavy rybníků a k výstavbě dnes již neexistujících odpočinkových staveb.⁶⁾

Souběžně probíhaly práce i na knížecích, z velké části znovu nabytých, panstvích v Dolních Rakousích. Kromě malého panství Hadersfeld, nacházejícího se nad řekou Dunaj se středověkým hradem Greifensteinem, šlo o areál pomyslně se rozkládající od dolnorakouského města Mödlingu (zahrnující opětovně zakoupené panství s hradem-pevností Liechtenstein) po zakoupené panství se zámekem a přílehlou oborou v obci Sparbach.⁷⁾ Záměrem tohoto příspěvku je, na základě dochovaného archivního materiálu komparovaného s dobovou literaturou, popsat a vysvětlit vznik jednotlivých voluptuárních staveb

4) D. Lyčka – M. Golec, První fáze vranovsko-křtinského lichtenštejnského areálu, in: H. Králová ed., Joseph Hardtmuth. Architekt, vynálezce a podnikatel ve službách knížecí rodiny Liechtensteinů. Praha 2018, s. 137–154.

5) D. Lyčka, Voluptuární stavby v liechtensteinských parcích v Nových Zámcích u Litovle a v Adamově, Průzkumy památek XXIV, č. 1, 2017, s. 175–186.

6) Týž, Zámek a park v Kolodějích u Prahy za Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina, Památky středních Čech 32, č. 2, 2018, s. 51–60.

7) Srov. J. Kräftner ed., Oasen der Stille. Die großen Landschaftsgärten in Mitteleuropa. Ausstellungskatalog Liechtenstein Museum Wien. Wien 2008, s. 85–93; M. Schwarz, Fürst Johann I. von Liechtenstein und die romantische Landschaftsinszenierung im südlichen Niederösterreich, in: Natur und Kunst, Kunsthistorisches Jahrbuch, Band 23, Graz 1987, s. 146–165.

v prostoru těchto krajinně komponovaných areálů na území dnešního Rakouska za Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina na počátku tzv. „dlouhého“ 19. století. Text předložené studie je zakončen méně obvyklým exkurzem, v tomto případě do vídeňského prostředí v souvislosti se vstupním portálem do areálu zahradního paláce v Rossau. Ani v hlavním městě monarchie kníže neváhal vynaložit finanční prostředky na reprezentaci své osoby a knížecího rodu. Navíc některé stavební práce probíhaly ve shodném časovém období a podíleli se na nich totožní řemeslníci, jako v případě studovaného Hadersfeldu.

HADERSFELD A GREIFENSTEIN

„Unfern vom Dorfe [Hadersfeld – pozn. aut.] gegen Westen steht ganz frei auf einem lieblichen Wiesengrunde von Baumpartien umgeben und sich angenehm schlängelnden Wegen, das herrschaftliche Schloß, ein kleines, zwei Stockwerke enthaltendes, mit Schindeln gedecktes Gebäude, mit seinen zwei Flügeln einen kleinen Hofraum einschließend, einfachen neuern Styls mit einem gegen Osten angebrachten Vorsprunge, welcher mit Säulen geziert ist, und dem Ganzen ein sehr gefälliges Ansehen gibt. Im Innern enthält dasselbe mehrere nett eingerichtete Zimmer und eine kleine sehr einfache Capelle. In einer geringen Entfernung von dem Schlosse, am Fuße einer kleinen Erhöhung, wo der Weg nach dem benachbarten Gugging vorüberführt, liegt der herrschaftliche Wirthschaftshof, welcher gegen 300 Schafe enthält. (...)“⁸⁾

Severně od Klosterneuburgu u Vídně, na pravém břehu řeky Dunaje, se nachází dolnorakouská obec Hadersfeld, kterou od Josefa Striska zakoupil v roce 1776 František Josef I. kníže z Liechtensteina v hodnotě 24 000 zlatých. Malé panství, následně spojené s panstvím Judenau, bylo za jeho synů dále zvelebováno. Alois I. Josef kníže z Liechtensteina začal v roce 1803 s úpravou zámku (viz dále), načež jeho o rok mladší bratr Jan I. Josef kníže z Liechtensteina i zde navázal na stavební úsilí svého předchůdce a dále jej rozvinul.⁹⁾ Podle plánů knížecího stavebního ředitele a architekta Josepha Hardtmutha došlo k (neo)klasicistní úpravě panského sídla, ale i k realizaci antikizujícího vyhlídkového chrámu a s velkou pravděpodobností i ke stavbě egyptizujícího obelisku. Okolní přírodně-krajinářská parková úprava spojená s přílehlou oborou,

8) F. X. Schweickhardt, Darstellung des Erzherzogthums Oesterreich unter der Ens, durch umfassende Beschreibung aller Burgen, Schlösser, Herrschaften, Städte, Märkte, Dörfer, Rotten etc. etc. I. Band. I. Heft. Viertel Ober-Wienerwald. Wien 1835, s. 8–9.

9) G. Wilhelm, Joseph Hardtmuth 1758–1816. Architekt und Erfinder. Wien-Köln 1990, s. 88; srov. týž, Die Fürsten von Liechtenstein und ihre Beziehungen zu Kunst und Wissenschaft, in: Jahrbuch der liechtensteinischen Kunstgesellschaft 1976, s. 9–179, zejm. s. 144–152.

byla dílem knížecího zahradního architekta a hospodářského rady Bernharda Petriho. Vše v roce 1812 zachytil na dnes již neznámém situačním plánu Anton Lolla.¹⁰⁾

Tedy stejně jako i na jiných liechtensteinských panstvích jak v Dolních Rakousích, tak i na Moravě a v Čechách, knížecí zahradní architekt vyprojektoval parkový areál se sítí pěších a jízdních cest, s cizokrajnými rostlinami a divokou zvěří v oboře. Architekt a knížecí stavební ředitel do tohoto prostoru navrhl ne jeden voluturní objekt, který následně byl či nebyl na základě předložené plánové dokumentace z rozhodnutí samotného knížete z Liechtensteina vystavěn.¹¹⁾

„Westlich vom Schlosse auf einer einige hundert Schritte entfernten mit Gesträuch bewachsenen Anhöhe, zu welcher von Greifenstein und von Hadersfeld her gut geführte Pfade leiten, befindet sich ein ziemlich großer steinerner Tempel, dessen Inneres ein hübsches Zimmer bildet, von wo aus nach vier Seiten hin, Durchsichten durch das ihn umgebende Gehölz angebracht sind; leider aber ist dasselbe so hoch gewachsen, daß die Fernsicht dadurch fast ganz verhindert und nur gegen Westen auf einen kleinen Theil des Tulnerfeldes und des Donaustromes beschränkt ist. Oestlich hinter dem Dorfe, ebenfalls auf einer mit Gesträuch bewachsenen kleinen Anhöhe, erhebt sich über einer steinernen Grotte, welche auf vier Seiten steinerne Ruhesitze enthält, ein hoher aus Quadersteinen aufgeführter Obelisk, von dessen Spitze ein vergoldeter Stern herabglänzt.“¹²⁾

V letech 1807–1808 byl západně od panského sídla podle návrhu architekta Josepha Hardtmutha vybudován dnes již neexistující velký kamenný **CHRÁM** (*Tempelbau in Hadersfeld*). Mělo jít s velkou pravděpodobností o uzavřenou stavbu s deseti kamennými sloupy, nesoucími po obvodu kladí se zdobným vlysem, které zakončoval tympanon se sedlovou střechou. Interiér ukrýval sál se čtyřmi kamennými lavičkami, jehož kazetový strop zdobilo 40 roset. V základně stavby byl výklenek s umělou jeskyní – grottou. Inspiračním zdrojem mohly být vedle samotných antických staveb například i podněty z německého prostředí – chrám Flóry ve Wörlitz či Minervin chrám ve Schwetzingenu.¹³⁾

Práce započaly koncem měsíce března roku 1807, přípravou stavebního místa a navážením materiálu, a pokračovaly do konce měsíce listopadu t. r. Objekt chrámu byl z velké části hotový již v samotném roce 1807, neboť ke konci měsíce října byl za svou práci v hodnotě 1 600 zlatých (dále jen zl.) vyplacen klempíř Bock a kamenický mistr Fürst osazoval kamennou podlahu a vstupní schody, za což byl vyplacen 97 zl.

Tesařské práce byly svěřeny tesařskému mistru Nicolausevi Langovi, zednické zase zednickému mistru Josephu Reitmayerovi z Neulengbachu, který pro představu upotřebil minimálně 22 000 kusů zdících cihel. Většinu kamenických prací vykonával kamenický mistr Fürst, kte-

Obr. 2: Obelisk v Hadersfeldu, stav 2017 (všechny snímky D. Lyčka).

rý na stavenišť dodal i kamenné sloupy, jež byly následně natřeny olejovou barvou. Výše uvedených 40 kusů roset na strop chrámu vytvořil sochař Vogel, načež mu byla vyplacena suma 60 zl. a částku 49 zl. 58 krejcarů (dále jen kr.) obdržel knížecí dekorativní malíř Michael Rober. (V roce 1810 opětovně vymaloval prostor kolem dveří chrámu, které musely být opraveny a upraveny.) Stolařské práce měl na starosti stolařský mistr Zangl, jenž za blíže nespecifikované dílo podle rozpočtu dostal začátkem měsíce října roku 1807 zaplacen 1 156 zl., a stolaři Schmidl a Wollny. Kovářské práce pak mistr kovář Joseph Michael Mildemberger z Greifensteinu a sklenářské práce sklenářský mistr Kny. Poslední účetní položky jsou za stavební práce vedeny k letním měsícům roku 1808. Přesněji od 15. června do 1. července, kdy kamenický mistr Fürst dodal čtyři kusy kamenných laviček, za což mu bylo vyplaceno 50 zl. Celkové náklady na stavební materiál a odvedenou práci za oba stavební roky vyšly knížecí pokladnu celkem na 7 971 zl. 14 kr. 2 d.¹⁴⁾

Chrámu, dnes nahrazený kamennou rozhlednou, byl zámerně vystavěn na místě, odkud se návštěvníkům a prvním turistům naskytl ideální výhled jak na knížecí sídlo, tak i na řeku Dunaj. Po prohlédnutí si středověkého hradu

10) Tamtéž; LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz – Vienna, Hausarchiv (dále SL-HA), Hofkanzlei (dále jen HK), Alte Registratur, fasc. H 9/4, nefol., panství Judenau, korespondence z měsíce března 1812. Za možnost studia rozsáhlého archivního materiálu v Domáčího archivu vládnoucích knížat z a na Liechtensteinu ve Vídni by autor na tomto místě rád poděkoval panu Dr. Arthuru Stögmannerovi a za obrazový materiál panu Mag. Michaelu Schwellerovi.

11) SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. H 9/3, H 9/4 a H 9/12, nefol., panství Judenau.

12) F. X. Schweickhardt, o. c. v pozn. 8, s. 8–9.

13) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 88.

14) SL-HA, Handschriftensammlung (dále jen HA), manuskript (dále jen ms.) 1138, s. 197–198; ms. 1139, s. 83–84 a 181, hlavní kniha výdajů za vídeňské stavby pro období od 1. července 1806 do konce června 1808. Jako „Zimmerbutzer“ je vedený jistý Scheubellaum.

Greifenstein, nacházejícího se na pravém břehu řeky, mohl návštěvník daného areálu pokračovat dnes již neexistující cestou do kopce směrem k chrámu a následně dále k zámku Hadersfeld. Antikizující objekt tedy stával, jako i jiné stavby v jiných parcích a areálech knížete z Liechtensteina, v pohledové ose orientované směrem na hrad Greifenstein a řeku Dunaj, dále směrem k zámku a obelisku.

Právě **OBELISK** (*Obelisk*) byl vybudován na nejvyšším bodě (439 m n. m.) celého přírodně-krajinářského parku, potažmo obory. Právě z tohoto místa maloval v roce 1815 krajinář Franz Ferdinand Runk pro knížete z Liechtensteina svůj kvaš (*Aussicht von der Pyramide in Hadersfeld gemahlen für den Fürsten L.*), a proto stavba na díle zachycena není.¹⁵⁾ Samotný monument z kamenných kvádrů byl vztyčen nad otevřenou kamennou grottou, ukrývající lavičky vybízející k odpočinku. Ve kterém roce byl obelisk vztyčen, není ale možné s určitostí říci.

Vrcholek obelisku je zakončen pozlacenou šesticípou hvězdou symbolizující věk rozumu a osvícenství. Tento typ objektu, odkazující na tajemnou starověkou civilizaci podél řeky Nilu, plní zároveň i funkci „strážce prostoru“ či „ukazatele cest“ nemohl chybět na dalších knížecích panstvích. V roce 1798 byl, na paměť nepřítelů slavného míru v Campo Formiu mezi revoluční Francouzskou republikou a Podunajskou monarchií o rok dříve, podle plánů architekta Josepha Hardtmutha vztyčen monument u Lednice. Další Hardtmuthův obelisk byl v areálu parku v moravských Nových Zámcích u Litovle dokončen v roce 1808, načež v roce 1811 došlo ke stavbě dnes již neexistujících obelisků mezi Valticemi a Lednicí a mezi Valticemi a dnešním dolnorakouským Schrattenbergem.¹⁶⁾ A další dnes již taktéž neexistující egyptizující stavba na liechtensteinském panství nechyběla od roku 1821 ani západně od zámku Neu-Liechtenstein na Kalenderbergu. I ta, nazývaná jako tzv. Pyramida spojenců (*Allianzpyramide* či pouze *Pyramide*), byla zakončena pravděpodobně též pozlacenou hvězdou.¹⁷⁾ V českém a moravském prostředí je možné se s obelisky coby se standardním a oblíbeným architektonickým doplňkem krajinářských parků setkat v Tereziině údolí (1776), Červeném Dvoře (po 1797/1802), Krásném Dvoře u Podbořan (1801), Lázních Libverda (1803), na Pernštejně (1805), Uherčicích (1808) či v Schönwaldu (kolem roku 1828).¹⁸⁾

Během aukce v roce 1807 zakoupil Jan I. Josef kníže z Liechtensteina i nedaleký hrad **GREIFENSTEIN** (*Burg/Ruine Greifenstein an der Donau, Greifensteiner Schloßbau*), jehož počátky jsou kladeny na začátek 11. století v souvislosti s působením pasovských biskupů, jakožto držitelů okolního území. V písemných pramenech je hrad poprvé uváděn k roku 1135, patřící pánům z Greifensteinu. Jakožto významný obranný bod na řece Dunaji byl nejednou obléhán a dobyt a taktéž často měnil svého majitele. Vzá-

Obr. 3: Sklenice s motivem hradu Greifenstein na Dunaji (NÖ), Gottlob Samuel Mohn kolem 1815 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GL 68).

pětí po získání hradu do vlastnictví knížete z Liechtensteina se započalo s jeho romantizující přestavbou a úpravou. I v tomto případě vypracoval plány stavební ředitel a architekt Joseph Hardtmuth. Okolní parková úprava, včetně nové sítě přístupových cest byla dílem zahradního architekta a knížecího hospodářského rady Bernharda Petriho.¹⁹⁾

Práce započaly již 13. dubna 1807 a i zde se vystřídali stejní řemeslní mistři, pracující současně na stavbě hadersfeldského chrámu. Tedy tesařské práce byly taktéž svěřeny mistru Niccolausi Langovi, kterému již dne 24. dubna bylo vyplaceno 1 113 zl. 12 kr. Provaznické práce mistru Carlu Wagnerovi, kovářské mistru Josephu Michaelu Mildembergerovi, přičemž nechyběl ani železář Gottfried Hörmann, kameníci Fürst a Franz Jäger a stolařský mistr Zangl, jemuž byla v měsíci listopadu vyplacena částka 1 360 zl. Dodávky vápna byly v kompetenci Josepha Wolfarth (či Wohlfartha). V polovině měsíce září byla pokládána střešní krytina pokrývačem Pehagerem a následně koncem měsíce října byly uskutečněny klempířské práce pod vedením klempíře Bocka. Stolaři Wollnemu bylo ještě

15) SL-HA, Inv. Nr. GR 598, Hadersfeld, kvaš, F. F. Runk 1815.

16) D. Lyčka, Gloriet a jiné zapomenuté stavby Lednicko-valtického areálu, Jižní Morava 51, sv. 54, 2015, s. 198–217; *týž.* o. c. v pozn. 5.

17) R. Gröninger – Ch. Hlavac, Die Landschaftsgestaltung durch Fürst Johann I. von Liechtenstein, Hinterbrühl – Maria Enzersdorf a. G. – Mödling (Niederösterreich): Historische Recherche und Bestandsanalyse. Wien 2014, s. 78. Předpokládá se, že stavba zanikla již kolem roku 1839.

18) M. Krumholz, Stavební historie a krajinářská koncepce Lázní Libverda, Umění 65, č. 5–6, 2017, s. 557–566.

19) R. Büttner, Burgen und Schlösser in Niederösterreich. Zwischen Greifenstein und St. Pölten. Wien 1982, s. 31–37; W. Häusler, Land zwischen Donau und Schöpfung. Wien 1980, s. 243–247; A. Klaar, Beiträge zu Planaufnahmen österreichischer Burgen II. Niederösterreich. 2. Teil. Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung Nr. 16. Wien 1974, s. 239–241; P. Schicht, Buckelquader in Österreich. Mittelalterliches Mauerwerk als Bedeutungsträger. Petersberg 2011, s. 35–37. Srov. G. Clam Martinic, Österreichisches Burgenlexikon: Burgen und Ruinen, Ansitze, Schlösser und Palais. Linz 1992; burgen-austria.com (online), dostupné na: <http://www.burgen-austria.com/archive.php?> (citováno 7. 1. 2020).

koncem roku vyplaceno 1797 zl. Práce pokračovaly i v roce 1808, kdy za malířské práce uskutečněné od 13. ledna do 19. března bylo vyplaceno 1845 zl. 51 kr. knížecímu malíři Roberu za výmalbu vstupního, jídelního, prvního a druhého společenského sálu a kaple. Obchodník Bogner dodával tzv. frankfurtskou čerň. V neposlední řadě se v pokladní knize pro léta 1806–1807 a 1807–1808 znovu objevuje jméno stolaře Schmidla, dále vídeňského zámečnicka Hackera, který dostal k 1. červenci 1808 zapláceno 1891 zl., či vídeňského sklenáře Knyho.

Během stavby se upotřebilo minimálně 53600 kusů zdícih a 7600 kusů střešních cihel. Nejvyšší položky v seznamu představují práce na vyhlídkových oknech hradu.²⁰⁾ Finanční a provozní stránku věci měl na starosti stavební účetní Johann Lolla, přičemž týdenní výkazy práce byly vidovány i samotným knížecím stavebním ředitelem Hardtmuthem.

Z nich je patrné, že například během měsíce dubna pracovalo v týdnu od 7. do 11. na stavbě vedle zednického mistra dalších sedm zedníků, dále tesařský mistr společně se třemi pomocníky a osm nádeníků po dobu 1 až 5 dní celkem za 85 zl. 27 kr. Postupně se počet (nejen) zedníků a nádeníků podle potřebné práce v úkolu stále navyšoval, takže ve dnech od 23. do 25. měl zednický mistr průběžně k dispozici více jak 40 lidí. Naopak počet tesařů byl téměř konstantní: v týdnu od 13. do 18. dubna šlo o dva pomocníky pracující celých šest dní, o týden později čtyři pomocníci, pracující od čtvrtka do soboty jeden až tři dny, a v týdnu na přelomu měsíce dubna a května bylo tesařskému mistru Langovi ku pomoci dalších devět tesařů. Celkové náklady vyšly knížecí pokladnu za stavební práce na Greifensteinu na 31 324 zl. 46 kr. 1 d. Následně se v roce 1810 uskutečnily drobné opravy v celkové hodnotě 243 zl. 27 kr.²¹⁾

Hrad stojí na strmém ostrohu svahu kopce na severovýchodním okraji Vídně, na pravém břehu řeky Dunaje. Kolem hlavního jádra objektu se nacházelo podhradí, ze kterého dodnes zůstaly zbytky zdí budov, zachycené mimo jiné také na rytině č. 32 z roku 1672 od Georga Matthäuse Vischera. Do prostoru hradního nádvoří se dnes vstupuje bývalou druhou bránou. Nejstarší částí hradu je 21 m vysoká patrová hranolová věž, ve které se v průběhu let nacházela i soudní síň se žalářem. Jednotlivá podlaží spojovalo úzké kamenné schodiště. Jak dokládají ikonografické prameny,²²⁾ z nejvyššího patra věže byl přístup na vyhlídkovou plošinu po obvodu, tedy i tento

Obr. 4–5: Das Bergschloss Greifenstein an der Donau/Hrad Greifenstein na Dunaji, kolorovaný lept a akvarel, Johann Adam Klein 1812 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 2956 a Inv. Nr. GR 1563).

hrad plnil funkci rozhledny do okolí, s výhledem na řeku Dunaj. Dále byly provedeny pouze nezbytné opravy vnějších zdí a nechyběl ani byt správce.

Hradní nádvoří uzavírá obytná část, po Hardtmuthově přestavbě sloužící jako dvě společenské místnosti se vstupní síní a následně upravenou kaplí v prvním patře. Přesto však hlavní obytnou částí byl palác, jehož

20) SL-HA, HA, ms. 1138, s. 181–183; ms. 1139, s. 79–82 a nestr. (mezi s. 172 a 181).

21) Tamtéž, karton „Greifenstein 1807“, nefol.

22) SL-HA, Inv. Nr. GR 2956, Das Berg Schloss Greifenstein an der Donau, kolorovaný lept, J. A. Klein 1812; Inv. Nr. GR 1563, Schloss Greifenstein, kolorovaný akvarel, J. A. Klein 1812.

Obr. 6–7: Pohled do údolí na hrad Greifenstein a na zámek v Hadersfeldu, stav 2017.

jádro nese stopy románské a hlavně gotické architektury. V prvním patře se nacházela jídelna a v pozdějších letech tzv. Rytířský sál. Právě sem měl Janův syn – Alois II. kníže z Liechtensteina umístit militaristickou výstavu, jejíž exponáty pocházely z jiných liechtensteinských sídel, například z dolnorakouského hradu Seebenstein. Za Aloisova syna Jana II. knížete z Liechtensteina zájem o hrad postupně upadl. Stále rostoucí náklady na nutné opravy byly ze strany knížete řešeny tak, že v roce 1918 došlo k odprodeji hradu soukromému vlastníkovi. V roce 1960 jej do svého vlastnictví získal gastronom a hoteliér Dr. Johannes Hübner. Právě v této době došlo k přeměně

bývalého Rytířského sálu na restauraci a k výstavbě dřevěného balkónu z důvodu rozšíření kapacitních prostor. V roce 2006 objekt vyhořel a od této doby již není veřejnosti přístupný.²³⁾

Kromě hradu Greifensteinu byl podle Hardtmuthových plánů přestavěn i **ZÁMEK HADERSFELD** (*Schloß Hadersfeld*), vystavěný zřejmě kolem roku 1500 a zachycený na Vischerově rytině pod č. 35 z roku 1672 jakožto *Hädersfeldt*.²⁴⁾ Následné Hardtmuthovy úpravy dokonce probíhaly ve dvou etapách. Již za Aloise I. Josefa knížete z Liechtensteina bylo v letech 1803–1804 upravováno panské sídlo. Na základě údajů z dochovaného rozpočtu, vypracovaného neulengbachským zednickým mistrem Josephem Reitmayerem dne 4. ledna 1803, se měla prostavět částka 4844 zl. 9 kr., a to:

Zednické práce	785 zl. 48 kr.
Materiál	719 zl. 24 kr.
Tesařské práce	448 zl. 28 kr.
Materiál	1 416 zl. 44 kr.
Stolařské práce	685 zl. 7 kr.
Zámečnické práce	346 zl.
Sklenářské práce	122 zl. 38 kr.
Kamnářské práce	130 zl.
Natěračské práce	190 zl.
Celkem	4 844 zl. 9 kr.

(Přesto však za období od 10. dubna do 24. října 1804 měla, podle o dva roky mladší zprávy, knížecí pokladna proplatit za blíže nespecifikované práce částku 10 208 zl. 49 kr.)

Přízemí objektu sloužilo jako byt pro lovčího s místností pro něj a s druhým pokojem pro jeho pomocníka, s kuchyní a kuchyňským pokojem, skle-

pem, konírnou a chlévem pro krávy. V prvním patře byly obytné prostory. K účetnímu materiálu se dochoval i kolorovaný plán 1. patra zámku, ze kterého je patrné, že hlavní stavební práce v této části zámecké budovy se týkaly přepažení několika místností, včetně umístění dvou nových toalet a deseti kamen vytápějících jednotlivé pokoje. Dále mělo jít o realizaci schodiště do přízemního patra, k výstavbě nové přístupové chodby do pokojů a do oratoře zámecké barokní kaple. Vyjma zednických renovačních a stavebních prací došlo k položení a výměně cih-

23) Viz pozn. 19.

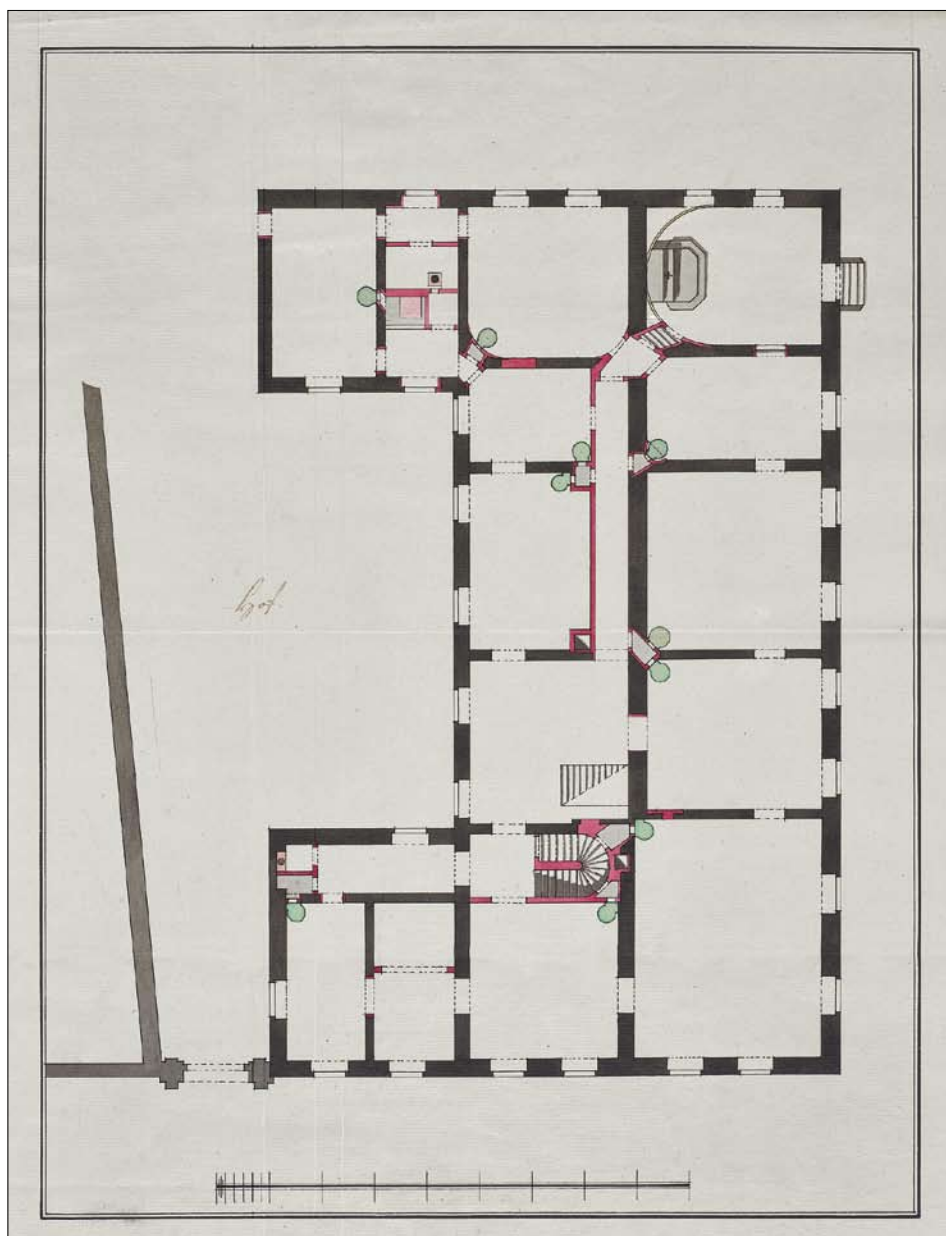
24) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9.

lové dlažby, dále k výměně oken a (dvojitých) dveří či k instalaci topných kamen.²⁵⁾

V roce 1805 se po náhlé smrti knížete Aloise I. Josefa stal hlavou primogenitury rodu jeho mladší bratr Jan I. Josef a architekt Hardtmuth byl znovu pověřen vypracováním plánů ke druhé stavební etapě hadersfeldského zámku, která více odpovídala představám nového knížete. Nejstarší část panského sídla, severozápadní křídlo, byla zvýšena o další patro, čímž vznikl dvojposchodový trakt krytý šindelovou střechou, a dále východním směrem rozšířena do současné délky 21 m. Vjezd do dvora byl nejenže zachován, ale navíc i zakomponován do nové zámecké budovy. Původní zámecký objekt řešený do tvaru písmene „U“ změnil rozšířením hlavního severozápadního křídla svoji půdorysní dispozici do podoby písmene „J“. Nově přistavěný trakt dále nabyl antikizující podoby, jelikož byl zakončen otevřeným (neo)klasicistním vestibulem, tvořeným v průčelí dvěma středovými pilíři se třemi oblouky, nesoucími sedlovou střechu s trojúhelníkovým štítem. Vzniklo tak letní sídlo pro knížete a jeho rodinu.

Stavební práce jak na zámku, tak na poplužním dvoře, kde starý objekt nahradila nová budova, byly v režii řemeslných mistrů, kteří se současně podíleli na stavbě chrámu a úpravě hradu Greifenssteinu:

Reitmayer, který stavěl i zeď obory, Lang, Schmidl, Hacker, Mildemberger, Kny, Fürst, Jäger, Hörmann či mistr sedlář Goldmann, zámečník Müller, stolař Soutner atd. Kromě toho zde byli vyjma nádeníků vypláceni hlavně za vykonané výkopové práce rovněž vojáci. Kvalitnější kamenická práce byla dílem sochaře Vogela, který v hodnotě 1 020 zl. dodal hlavice primárně jónských sloupů. Hotové místnosti (včetně společenského sálu v prvním patře) následně vymaloval knížecí malíř Rober. Co se týče okolních parkových úprav, tak na realizaci vodopádů se podílel loosdorfský tesařský mistr Nekam v nákladu 500 zl. a rybník vyhloubil rybníkář Lorenz Pösinger, přičemž

Obr. 8: Půdorysný plán prvního patra zámku, bez datace a signatury, v inventáři fondu datováno kolem roku 1805 [zřejmě architekt Joseph Hardtmuth 1803] (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 1209).

výkopové práce do 16. srpna 1806 vyšly na 560 zl. Práce na zámku, přilehlých budovách a na vytvoření okolního parku s přilehlou oborou vyšly knížecí pokladnu za období od začátku měsíce července 1806 do poloviny roku 1808 na 38 866 zl. 58 kr.²⁶⁾ Někteří jmenovaní řemeslní mistři se navíc ve stejném časovém období podíleli také na úpravách knížecího zahradního paláce v Rossau ve Vídni (viz dále).

Od druhé poloviny 19. století význam zámku postupně upadal, následně byl převeden do soukromého vlastnictví. V roce 1954 objekt zakoupili Dr. Kasimir Kuczewski-Poray a Werner Olbrich a následovala rozsáhlá rekonstrukce. V roce 2009 byla vlastníkem Anneliese Olbrich a při osobní návštěvě areálu autorem článku v roce 2017 procházel zámek další rozsáhlejší opravou.²⁷⁾

25) SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. J 2-8/32, nefol. a fasc. J 2-11/19, stavební záležitosti panství Judenau (stavba zámku Hadersfeld 1803–1806).

26) SL-HA, HA, ms. 1138, s. 129–136, 155–164; ms. 1139, s. 75–78, 171–172; SL-HA, o. c. v pozn. 11.

27) Viz pozn. 19.

Obr. 9: Zámek v Hadersfeldu, akvarel, Eduard Krenn 16. 5. 1881 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 2.144).

Obr. 10: Ruiny Johannsteinu ve Sparbachu (NÖ), akvarel, Josef Mössmer kolem roku 1810 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 2.807).

LIECHTENSTEIN-SPARBACH

„Sparbach, ein kleines Dorf, mit dem alten Schloß Johannsstein im Wald verborgen, hat Fürst Lichtenstein (sic!) in wenig Jahren zu einem bezauberten Thiergarten umgeschaffen; Hirschen und Rehe gehen auf englischen Wegen, die großen Teiche mit Wasserfällen glänzen in der grünen Nacht, in der sich hier eine Einsiedelei verbirgt, dort ein Tempel sich daraus erhebt.“²⁸⁾

28) Fidelis, Vier Wochen in Wien. Ein Taschenbuch für Fremde, die mit dem geringsten Aufwand von Zeit und Geld Wien und seine vorzüglichsten Merkwürdigkeiten kennen lernen wollen. Wien 1827, s. 161.

Dne 10. prosince 1808 zakoupil Jan I. Josef kníže z Liechtensteina dolnorakouské panství Sparbach od Karla hraběte Clary-Aldringena za 68 595 zl. vídeňské měny a připojil jej s dříve zakoupeným panstvím Liechtenstein.²⁹⁾ Nově získané dominium bylo již od března následujícího roku 1809 podle přání knížete postupně přetvořeno na krajinářský park s oborou, rozlehlý až 356 jiter čili 2,04 km² a od roku 1812 obehnaný zdí, který jako i na jiných panstvích ozdobily voluptuární stavby knížecího stavebního ředitele a architekta Josepha Hardtmutha (a jeho nástupců v dané funkci).³⁰⁾ Návrhem parkových úprav byl pověřen vrchní zahradník a kontrolor všech knížecích zahrad Philipp Prohaska. Ten nahradil bývalého knížecího hospodářského radu a zahradního architekta Bernharda Petriho, který byl z knížecích služeb propuštěn na základě pomluv, ale i fyzického a psychického vyčerpání.³¹⁾

Již koncem měsíce března roku 1809 navštívil místo vedle Prohasky (v archivním spisovém materiálu uváděn i jako Prochaska) knížecí dvorní rada Hauer společně s knížecím stavebním ředitelem Josephem Hardtmuthem a Josephem Popelackem (psán i jako Josef Popelak). Ti společně prošli oboru včetně vesnického mlýna, skleníku s domem zahradníka, hradu Johannstein a zámku se zahradou, poplužního dvora, ale i škrobárny. V polovině měsíce dubna se uskutečnila další inspekční obcházka hranice celé obory znovu za účasti knížecího dvorního zahradníka Prohasky

a rady Hauera, dále pak lesního správce Gläßera, vrchního úředníka Franze Paulika a purkrabího ze Sparbachu.³²⁾

29) J. von Falke, o. c. v pozn. 3, s. 333–334. Následně převzali ostatní autoři.

30) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 93.

31) Moravský zemský archiv v Brně, fond F 94 Velkostatek Valtice, karton 148, fol. 304r–309r, Petriho korespondence z měsíců března a dubna 1808; L. Křesadlová, Zahradníci v Lednicko-valtickém areálu a jejich vliv na podobu zahradních úprav na přelomu 18. a 19. století, Zprávy památkové péče 79, č. 1, 2019, s. 3–13.

32) SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-7/19, nefol., Liechtenstein-Sparbach 1810–1811.

Podle zprávy sepsané ve Vídni dne 26. května 1812, a to na základě podkladů valtického lesního úřadu, byla divoká zvěř (jeleni, daňci a srnci) převezena do sparbašské obory z moravských panství v Lednici, Břeclavi a v Nových Zámcích u Litovle. Transportní náklady se měly pohybovat kolem 512 zl. vídeňské měny.³³⁾ Navíc kromě uvedené zvěře se v oboře chovali i králíci, poněvadž na katastrálním plánu obce Sparbach z roku 1818 je v severovýchodní části obory vyznačena tzv. králíčí zahrada (*Kaninchengarten*).³⁴⁾

Vedle lesních porostů a luk nechyběly v areálu obory ani dva velké rybníky s kaskádami, přičemž byl do celkové kompozice zahrnut i malý lovecký zámek, ruina vrcholně středověkého hradu, ale i nově vystavěný Dianin chrám, poutevna, umělá ruina tzv. Uhlířské chýše na kopci Heubergu či ruina Dianina triumfálního oblouku.

Původně barokní lovecký **ZÁMEK SPARBACH** (*Schloß Sparbach*), na Vischerově rytině č. 49 z roku 1675 zachycený jako „*Sanct Iohannis Stein*“ byl zřejmě vystavěn před rokem 1627 Heinrichem Christophem Thonradlem. Po následném zakoupení i s celým panstvím ze strany knížete z Liechtensteina došlo znovu podle plánů architekta Hardtmutha od roku 1810 k přestavbě do současné podoby.³⁵⁾

Jde o dvoupatrovou budovu o obdélníkovém půdorysu, jejíž delší strana má sedm okenních os, kratší strana následně šest okenních os. Z důvodu souměrnosti zdobí fasádu, která svým provedením časově odpovídá nejpozději vládě císaře Josefa II., mimo jiné šambrány, suprafenestry a vpadlé výplně slepých oken. Jednotlivá patra jsou oddělena kordonovou římsou. Jídlna se původně nacházela v prvním patře středního rizalitu, taktéž

Obr. 11 a 12: Pohled na jižní a severní stranu zámku Sparbach, stav 2017.

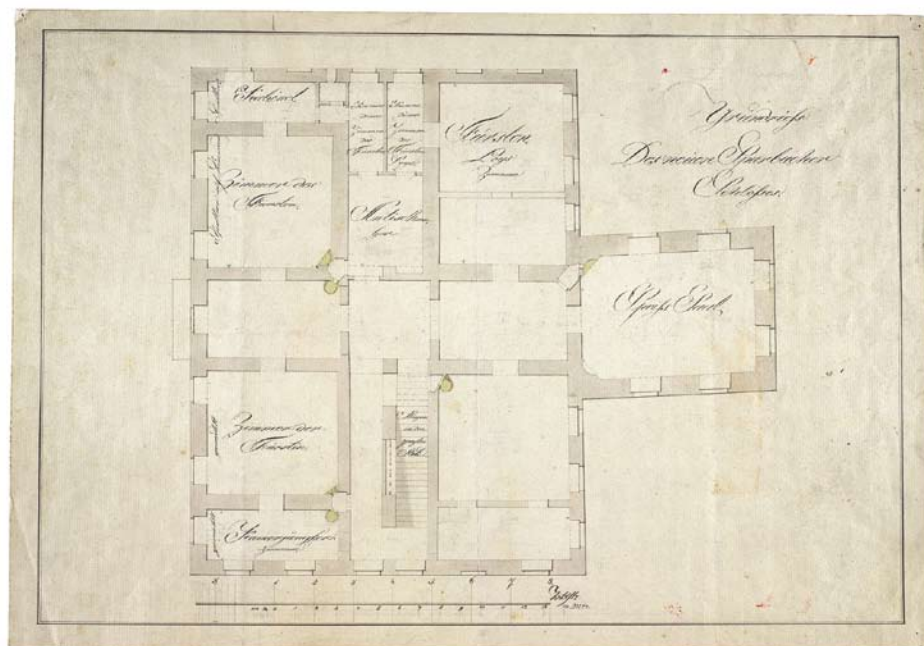
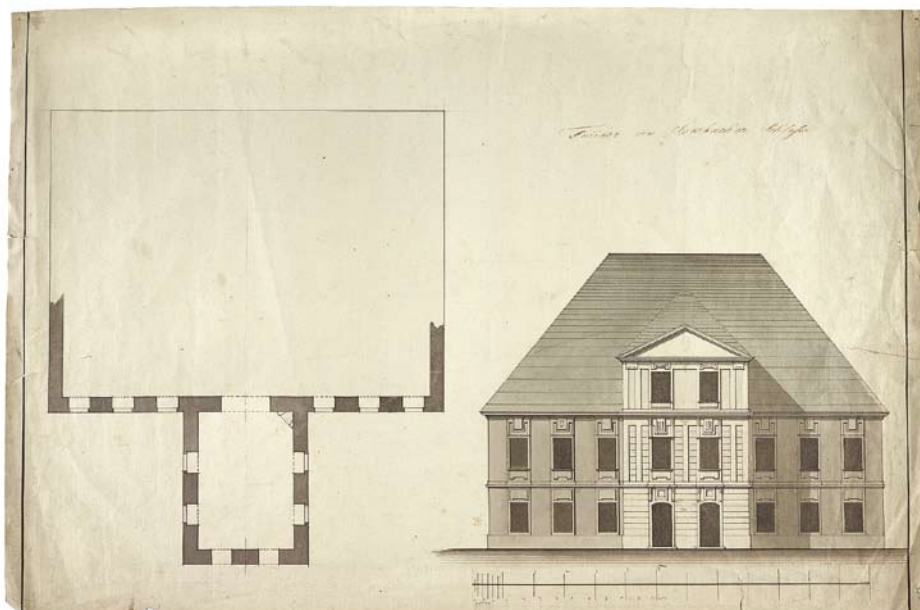
o obdélníkovém půdorysu. Hlavní fasáda stavby je průběžně bosovaná, v suprafenestrách jsou čabrakové útvary s kapkami, zdvojené lizény na okrajích průčelí středního rizalitu a festony v suprafenestrách ve druhém patře, zakončeném trojúhelníkovým štítem se sedlovou střechou. Objekt samotný je zakončen zdvojenou valbovou střechou s půdní vestavbou.

Ve sbírkách Domácího archivu vládnoucích knížat z a na Liechtensteinu ve Vídni jsou uloženy dva dochované nedatované a nesignované plány *Façade den Sparbacher Schloss* a *Grundriess des neuen Sparbacher Schlosses*, tedy fasády a půdorysného řešení prvního patra nového zámku ve Sparbachu, s vyznačením jídelního sálu v prostoru střední

33) Tamtéž, Alte Registratur, fasc. L 5-5/6, nefol., Veste Liechtenstein und Sparbach Forst- und Jagdwesen.

34) Niederösterreichisches Landesarchiv Sankt Pölten (dále NÖLA), fond Franziszeischer Kataster, Katastral-Plan der Gemeinde Sparbach in Nieder Oesterreich Viertel Unter Wiener Wald, 1818, sign. UW 298.

35) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 88 a 99; SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-7/14, nefol., Liechtenstein-Sparbach 1810; srov. SL-HA, o. c. v pozn. 32.

Obr. 13a, b: Plány fasády a půdorysného řešení 1. patra zámku ve Sparbachu, bez datace a signatury [Joseph Hardtmuth 1810] (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 542).

ho rizalitu, dále pokoje pro knížete s přilehlým kabinetem kněžny a jejich nejstaršího syna Aloise. Ke každé z těchto místností přiléhala i světnice pro sluhy a komorné.³⁶⁾ Podle informací ze soudobé literatury visely ve velké přízemní klenuté chodbě obrazy vojevůdců v životní velikosti z doby třicetileté války, pocházející ještě z doby původního zámeckého vybavení: *Mislik* (zřejmě Zikmund Jan Myslík z Hyršova), *Engelforth* (Enkevort; Adrian von Enkevort), *Gallas* (Matyáš hrabě Gallas), *Balthasar* (Baltasar Marradas i Vich) a *Deweher* (Devereux; Robert Devereux, 3. hrabě z Essexu). V prvním patře se nacházelo několik jednoduše zařízených pokojů.³⁷⁾

36) SL-HA, Inv. Nr. PK [Plansammlung] 542, *Façade den Sparbacher Schloss a Grundriess des neuen Sparbacher Schlosses*, bez datace a signatury [Hardtmuth 1810].

Na základě údajů ze zprávy vypracované ve Sparbachu inženýrem Laurenzem Vogelem dne 5. července 1810, měly být z důvodu nařízení samotného knížete provedeny stavební změny. Například v přízemí byl zbourán krb ve vestibulu a dále se upravilo schodiště vedoucí do sklepa. V prvním předpokoji pro služebnictvo prvního patra byla zazděna postranní okna a zbývající následně zaslepena. Ve druhém pokoji dále vyzděny a vstupní dveře z chodby do ložnice. Ve třetím pokoji zůstaly vstupní dveře zachovány, přičemž se hlavně řešilo obložení stěn. V další místnosti měly být vstupní dveře celé vyzděny. V knížecím kabinetu se vyzdila okna v postranním rohu místnosti, ale napřed bylo nutné sundat a uchovat špalíry a následně je zavěsit na dveře. V rohovém pokoji knížete Aloise došlo k zazdění obou oken, ale žaluzie se mely zachovat. Do přilehlých dvou místností pro personál se mělo vcházet dveřmi se světlíky. Dále v ostatních částech až k pilířům pokoje služebné byly zazděny oblouky. Ve druhém patře byla herna s kulečnickovým stolem přebudována na obytný pokoj pro sluhy s tím, že dvě okna na zadní straně místnosti byla zazděna, ovšem žaluzie se i zde měly ponechat. Kromě toho se z Břeclavi mělo přivést 19 jeleních hlav, a jakmile by se našlo místo pro jejich umístění a označení, měly být pevně vsazeny do šedého dřeva. Celkové stavební práce za rok

1810, na kterých se podílel i valtický tesařský mistr Kern, vyšly na více než 5000 zl. (srov. tabulky vybraných rozpočtů níže). V roce 1811 vymaloval i zde interiéry knížecí malíř Michael Rober.³⁸⁾ Zámek byl taktéž využíván jako byt pro lesníka a správce obory.³⁹⁾

37) A. Schmidl, *Wien's Umgebungen auf zwanzig Stunden im Umkreise*. III. Band. Wien 1839, s. 315–320; F. C. Weidmann, *Wien's Umgebungen. Historisch-malerisch geschildert*. I. Band. I. Ausflug. Wien 1823, s. 85–95; srov. *týž*, *Die Umgebungen Wien's. Historisch-malerisch geschildert*. Wien 1839.

38) SL-HA, HK, *Alte Registratur*, fasc. L 5-7/14, nefol., *Liechtenstein-Sparbach. Popis postupných změn na zámku Sparbach ze dne 5. 7. 1810; L 5-11/6, nefol., malířské práce jaro 1811*.

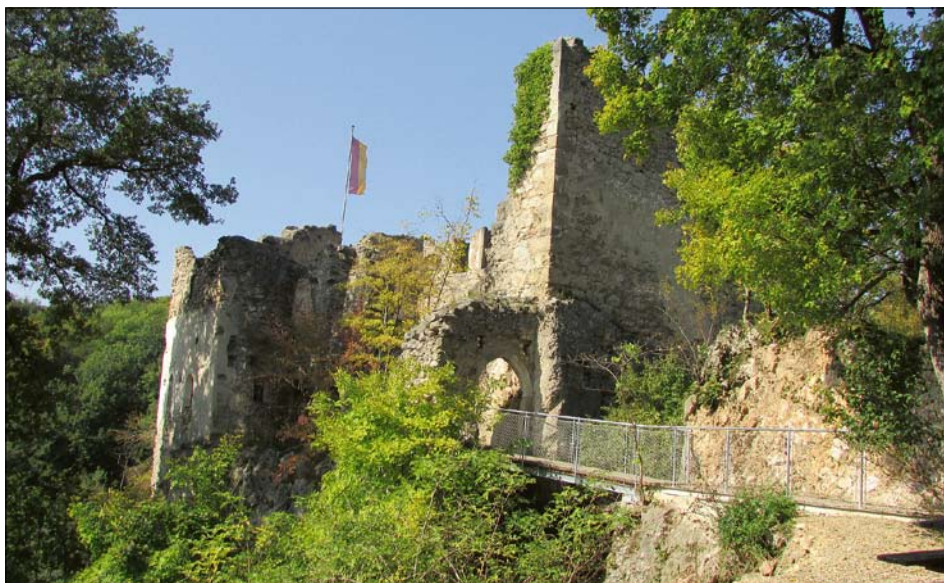
39) *Tamtéž*; R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 178–181. Pro širokou veřejnost byla knížecí obora o rozloze 340 ha, jakožto Přírodní park veřejnosti poprvé zpřístupněna dne 29. června 1962.

Taktéž zmíněný malíř Robert pracoval na více objektech současně, kdy vedle zámku ve Sparbachu vymaloval brühlskou myslivnu (*Brüler Jägerhaus*) pod hradem Mödlingem. Taktéž tato patrová stavba o obdélníkovém půdorysu zakončená valbovou střechou vznikla podle Hardmuthových plánů v letech 1810–1811. Centrální rizalit hlavní fasády stavby, zakončený trojúhelníkovým štítem, zdobí balkon v prvním patře, jež je od mírně bosovaného přízemí oddělen kordonovou římsou. Jednotlivé okenní osy jsou opatřeny šambránami. A jak dokládá jeden z Runkových kvašů, původně byla k zadní fasádě přistavěna otevřená sloupová hala, dnes přestavěna na obytné prostory, jejíž sloupoví neslo valbovou střechu.⁴⁰⁾

Součástí kupní smlouvy sparbašského panství byl i středověký **HRAD JOHANNSTEIN** (*Burg/Ruine Johannstein* či *Alt-Sparbach*) neboli **JANŮV KÁMEN**. I ten byl podobně jako výše uvedený hrad Greifenstein od roku 1810 upravován a dostavován podle plánů knížecího stavebního ředitele a architekta Hardtmutha. Dokonce zde byly zařízeny dva pokoje k obýváním, přičemž strop jednoho z nich zdobil knížecí erb a v dalším byla sofa ve starodávném stylu. Z oken pokojů byl následně výhled do okolní krajiny. Avšak během novoroční bouře 1834 se jedna důležitá (blíže nespecifikovaná) zeď zhroutila.⁴¹⁾ Podle informací z výše citované Vogelovy zprávy mělo i zde dojít na základě nařízení samotného knížete ke stavebním úpravám, kdy u budoucího hlavního vstupu bylo zamýšleno schodiště z přírodního kamene v černé barvě, podobně jako na hradě Liechtenstein, ale pouze s levostranným zábradlím. Dále ke vchodu do objektu měla být zhotovena a osazena tzv. pazie, sloužící k zabezpečení proti následkům přírodních vlivů. Nakonec již začátkem července byla ke dvěma pokojům dokončena schodiště z přírodního kamene a na třetím se pracovalo.⁴²⁾

Obr. 14: Ruiny hradu Johannstein ve sparbašské oboře, stav 2017.

Obr. 15: Ruiny hradu Johannstein ve sparbašské oboře, stav 2017.

Samotné počátky hradu jsou kladeny do poloviny 12. století. Přestože se nachází v obranném pásu Vídeňského lesa, jeho strategický význam měl spíše malou úlohu. Současný název Johannstein se poprvé objevil v průběhu 17. století. Do té doby se nazýval Sparbach či Alt-Sparbach, neboť již v první polovině 15. století došlo k výstavbě nového hradu nazývaného jako Neu-Sparbach. Navíc až do roku 1808 hrad často měnil svého majitele. Co se týče dispozice Johannsteinu, tak stavba je postavena na 450 m vysoké skále. Dochované vápencové zdivo je z velké části gotické, v menší míře i pozdně románské. Do hradu vede přes 4,5 m široký, a ve skále vytesaný, příkop dřevěný most, na jehož místě byl v minulosti most padací. Za branou je úzké, 12,38 m dlouhé mezipradí, jehož pravá strana je ohraničena vnější stěnou hradu a nádvořím hradu. Další brána vede z prostoru mezipradí na ohraničené čtyřúhelníkové nádvoří. Z něho se vcházelo: severně do obranné hranolové věže, západně do prostoru druhé patrové obytné hranolové věže a jižně do patrové obytné části – zřejmě paláce o troj-

40) SL-HA, Inv. Nr. GR 588, Burg Mödling mit dem Brühl-Thale, kvaš, F. F. Runk 1813; G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 93.

41) F. C. Weidmann, 1823, o. c. v pozn. 37. „Zway Gemächer der Burg sind in bewohnbaren Stand gesetzt. An der Decke des Einen prangt das fürstliche Wap[pl]en des erhabenen Schöpfers und Erhalters dieser Anlagen. Auch das Sopha in dem zweyten Gemach ist, seiner alterthümlichen Form und Arbeit wegen, aller Beachtung würdig.“ A. Schmidl, o. c. v pozn. 37.

42) SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-7/14, nefol., Liechtenstein-Sparbach 1810.

Obr. 16: Pohled na hrad-pevnost Liechtenstein od tzv. Pyramidy spojenců, zachycující kromě zámku a amfiteátru i vystavěné ruiny hradů na Kirchkogelu a na Velkém a Malém Rauchkogelu, částečně kolorovaná studijní kresba, Franz Ferdinand Runk 1824 (Kupferstichkabinett der Akademie der bildenden Künste Wien, Inv. Nr. HZ 11032).

úhelníkovém půdorysu, ze kterého byl přístup do malé zámecké kaple.⁴³⁾

Vyjma hradu Johannstein a Greifenstein byl architekt a knížecí stavební ředitel Hardtmuth pověřen přebudováním dalších středověkých staveb na knížecích panstvích, jakými byly i **hrad-pevnost Liechtenstein** (*Veste/Burg Liechtenstein*) u obce Maria Enzersdorfu, který zakoupil kníže z Liechtensteina od knížete Stanislava Poniatowského v roce 1807 a od stejného knížete odkoupil i **hrad Mödling** (*Burgruine Mödling*) v Dolních Rakousích, vše v hodnotě 202 463 zl. 3 kr. vídeňské měny.⁴⁴⁾ Před pevností, odkazující svým jménem na počátky samotného knížecího rodu, byla zbořena mladší přístavba v místě současné nově vybudované vstupní části a celkově byly ruiny stavby ještě více upravovány do romantizující podoby. (Na žádost samotného knížete měl i zde tesařské práce posoudit a projednat valtický tesařský mistr Kern.) Stavební práce započaly již v roce 1808 a do roku 1810 vyšly náklady za materiál a odvedenou práci na téměř 10 000 zl. – viz tabulka (vybraných) rozpočtů níže. Ruiny hradu-pevnosti následně sloužily jednak jako další rozhledna do okolní krajiny, jednak si návštěvníci a první turisté mohli prohlédnout několik místností v interiéru, jakými byl velký slavnostní Sál předků s vedlejší místností s portréty kněží, kaple sv. Ponkratze či hradní vězení. Nechyběla ani místnost k obývání.⁴⁵⁾ (Velký Sál předků zachytil v roce 1844 na svém akvarelu Rudolf von Alt.)⁴⁶⁾ V podobném duchu probíhaly stavební práce i na nedalekém Mödlingu, kde stará patrová hranolová obytná věž stojící na nejvyš-

ším místě hradního areálu, byla za Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina dokonce z části zbořena. A následně byla podle přání knížete vystavěna do současné podoby, půdorysně spíše připomínající řešení kaple, a dále zastřešena a zařízena též do starodávného, zřejmě gotizujícího stylu, vnímaného jako „německý“ sloh. (Mimo jiné o chybách a neúspěšných pracích na hradech Liechtenstein a Mödlingu píše kriticky sám architekt Hardtmuth ve svém dopise knížeti ze dne 25. února 1812.)⁴⁷⁾ I zde plnil objekt funkci rozhledny, jejichž pět velkých klenutých oken umožňovalo výhled na jižní Vídeňský les.⁴⁸⁾

V průběhu let došlo v této oblasti na pokyn knížete z Liechtensteina ke stavbě dalších a dalších romantizujících ruin hradů. Kromě tzv. **Fénixova hradu** (*Phönixburg*, *Teufelsteine* a *Zerstörtes Troja*), u kterého knížecí stavební ředitel a architekt Joseph (Georg) Kornhäusel využil pozůstatky Hardtmuthova zříceného Trajánova sloupu (viz dále), šlo i o ruiny na Velkém a Malém Rauchkogelu a na Kirschkogelu. Ty vznikly před rokem 1824 pravděpodobně podle plánů architekta a knížecího stavebního ředitele (Josepha) Franze Engela. Východním směrem od rodového hradu byla realizována již neexistující umělá zřícenina nazývaná dobově **Hirschkogel** (později uváděná pod názvem *Annenburg* čili *Annin hrad* a dnes jde o kopec Kirschkogel). Zřícenina hradu je charakterizována torzem věže a pravděpodobně obytné budovy, s gotizujícími okny zasklenými barevnými vitrážemi, a ohradní zdí. Vchod do objektu, jenž byl obyvatelný v letních měsících, byl řešen skrze zříceninu malé vrátnice po dřevěném mostě. Druhá imitace středověké zříceniny byla vystavěna z kame-

43) Srov. pozn. 19; R. Büttner – B. Faßbinder, *Burgen und Schlösser in Niederösterreich. Zwischen Mödling, Purkersdorf und Klosterneuburg*, Wien 1988, s. 36–40.

44) J. von Falke, o. c. v pozn. 3, s. 333–334; R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 19–27.

45) Srov. pozn. 19; R. Büttner – B. Faßbinder, o. c. v pozn. 43, s. 61–68.

46) SL-HA, Inv. Nr. GR 72, Hrad Liechtenstein, akvarel, R. von Alt 1844.

47) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 92–96 a 103–105; SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. B-3/52, nefol.

48) Srov. pozn. 19; R. Büttner – B. Faßbinder, o. c. v pozn. 43, s. 74–78; SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-11/2, nefol., panství Liechtenstein 1808; srov. tamtéž, Alte Registratur, fasc. L 5-7/7, nefol., Liechtenstein 1808.

nů a cihel na kopci nazývaném Malý (Kleiner) **Rauchkogel**. Ze značné části stále existující objekt byl navržen jako pozůstatek „středověké obranné“ věže se dvěma okenními otvory se záměrně pohledovou vazbou na rodový hrad Liechtenstein. Třetí, největší a dnes již také neexistující, objekt stával na dalším kopci Velkém (Großer) Rauchkogelu. Vysoká, ale zřejmě v půdorysu relativně úzká stavba, jakožto kulisa a protipól hradu-pevnosti Liechtenstein, byla knížecím architektem ve 20. letech předminulého století navržena jako napodobenina opevněného panského sídla, sestávající z vyhlídkové věže, ke které přiléhaly ruiny pravděpodobně obytné části sídla přecházející v hradební zeď s obrannými prvky a se vstupní bránou.⁴⁹⁾

Nicméně nejznámějším uměle vybudovaným hradem za Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina je nepochybně Janohrad či Janův hrad (*Hansenburg*), vybudovaný podle Hardtmuthova projektu nedaleko letní rezidence v moravské Lednici v letech 1807–1810.⁵⁰⁾ A taktéž na Novém hradě (*Nowihrade Schloss*) u Olomučan (panství Pozorice) došlo podle plánů stejného architekta mimo jiné k výstavbě nové obytné a vyhlídkové osmiboké věže, s nevelkým sálem, do jejíhož těla byla vetknutá menší válcová věž. A taktéž k úpravě pozdně gotické obytné budovy sloužící jako myslivna.⁵¹⁾ Případné inspirační zdroje mohl kníže a jeho architekti a stavební ředitelé nalézt jak přímo v monarchii (*Franzensburg* v Laxenburgu), tak i za jejími hranicemi (*Strawberry Hill Hou-*

Obr. 17: Pohled na amfiteátr, hrad-pevnost a zámek (Neu-)Liechtenstein u obce Maria Enzersdorf, kvaš, Franz Ferdinand Runk 1813, později přemalováno (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 603).

Obr. 18: Pohled na hrad Mödling, kvaš, Franz Ferdinand Runk 1813 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 588).

49) R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 80–84 a 94–97; A. Schmidl, o. c. v pozn. 37, s. 299. „Der nächste Hügel gegen Enzersdorf hinab heißt der Hirschkogel (...) – heute zu Trage trägt er eine moderne Ruine, durch deren bunte Fensterscheiben man die Natur gefärbt schauen kann.“

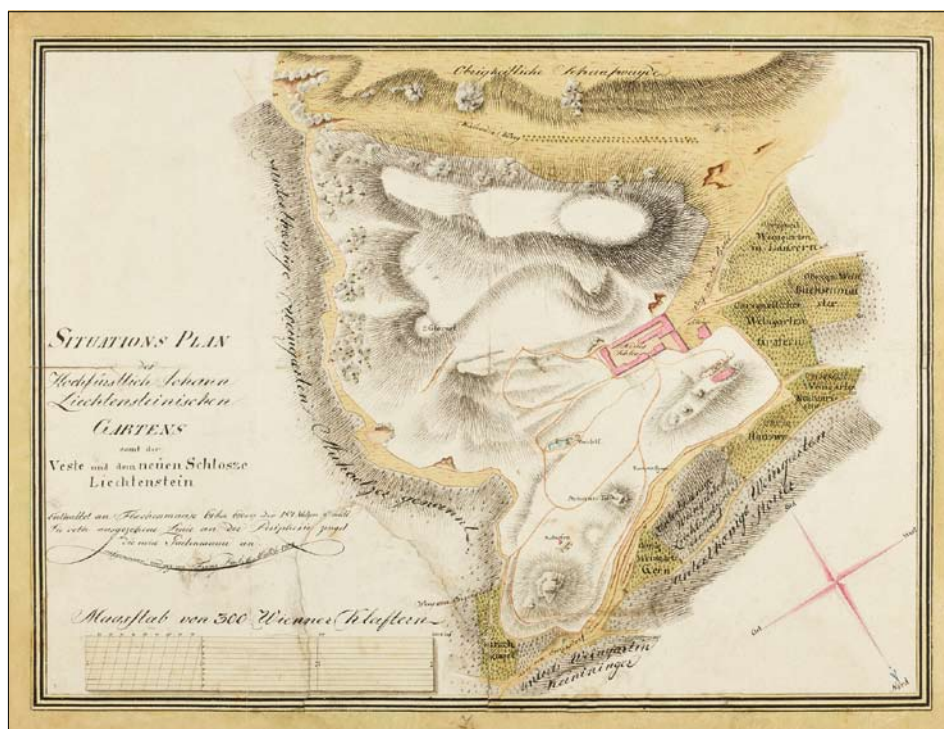
50) D. Černoušková – P. Borský, Janův hrad v Lednicko-valtickém areálu, *Průzkumy památek* IV, č. 2, 1997, s. 115–122.

51) D. Lyčka, o. c. v pozn. 5; J. Štětina, Stavební vývoj Nového hradu u Adamova, *Castellologica bohemia* 8, 2002, s. 339–374; *týž*, Další zjištění z průzkumu Nového hradu u Adamova, *Castellologica bohemia* 9, 2004, s. 403–422; *týž*, K podobě a proměnám Nového hradu u Adamova v 17.–20. století, *Castellologica bohemia* 13, 2016, s. 237–252.

se v Anglii či umělé ruiny zříceniny zámku u Nogentu nad Seinou). Značná obliba stavebního slohu, odkazujícího do doby „temného“ až „tajemného“ středověku, se též promítla například do realizací Gotických domů a chrámů (Kew, Wörlitz, Krásný Dvůr u Podbořan).⁵²⁾

Ve Sparbachu byla podle Hardtmuthova projektu během roku 1810 dále realizována dnes již neexistující stavba antikizujícího chrámu o čtvercovém půdorysu. Ten byl jako odpočinkové místo nepochybně vybaven lavička-

52) P. Zatloukal, Příběhy z dlouhého století: architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku. Olomouc 2002, s. 59–66.

Obr. 19: Situations Plan des Hochfürstlich Liechtensteinischen Gartens samt der Veste und dem neuen Schlosze (!) Liechtenstein/Situační plán knížecí zahrady u hradu-pevnosti a zámku Liechtenstein, Franz Paulik 1808 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 368).

Obr. 20: Pohled přes velký rybník na ruiny Johannsteinu a Dianin chrám, kolorovaný lept, Anton Köpp von Felsenthal kolem roku 1820 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 20.808).

mi a záměrně vystaven přibližně v polovině cesty z hradu Johannstein na kopec Heuberg s nově vybudovanou tzv. Uhlířskou chýší. Templ, nazvaný po antické bohyni lovu **DIANIN CHRÁM** (*Dianatempel*, *Tempel* 1810–1811), byl otevřenou stavbou s 12 dórskými sloupy nesoucími

po obvodu kladi s vlysem zakončeným tympanonem a sedlovou střechou.⁵³⁾ Z dochované zprávy vypracované ve Vídni dne 7. listopadu 1810 je zřejmé rozhodnutí mimo jiné o pokrytí chrámu až na malé sletování plechu olovem, které mělo být hotové maximálně za jeden pracovní den. Z tohoto důvodu mohlo být vnější lešení až na jediné odstraněno, neboť stále nebylo rozhodnuto, jestli se bude strop na jaře malovat nebo jen natírat.⁵⁴⁾

Svým provedením byl Dianin chrám ve Sparbachu srovnatelný s Hardtmuthovým starším projektem pro knížete z Liechtensteina – dnes již taktéž neexistující Rytířskou síň (*Rittersaal*, *Aussichtstempel*, *Ritter Schloss*, *Observation Tempel*) v areálu parku a obory v moravských Nových Zámcích u Litovle (panství Úsov) z roku 1808. V obou případech šlo o otevřenou sloupovou stavbu s kamennými nebo důkladně omítnutými a natřenými cihlovými sloupy, nesoucími zřejmě dřevěnou střešní konstrukci pokrytou plechem, s pohledovými vazbami na další stavby. V případě Rytířské síně šlo taktéž o Josephem Hardtmuthem po požáru přestavěný zámek Nové Zámky, dále pak o Chrám přátelství a obelisk. V případě Dianina chrámu šlo o pohledové vazby na hrad Johannstein s nedalekým rybníkem a na tzv. Uhlířskou chýši.⁵⁵⁾ Z pozdějších úprav za knížete Jana I. Josefa jsou známy pouze opravy cest u „Velkého templu“, uskutečněné od 1. do 5. června 1819 v hodnotě 5 zl. 24 kr.⁵⁶⁾

„Eine besondere Beachtung verdient der Tempel am Gipfel des Aningerberges, der sich aus dem Brühlerthale emporhebt. In ihm richtete der Fürst zugleich ein Monument der ewig glorreichen Schlacht von Aspern auf,

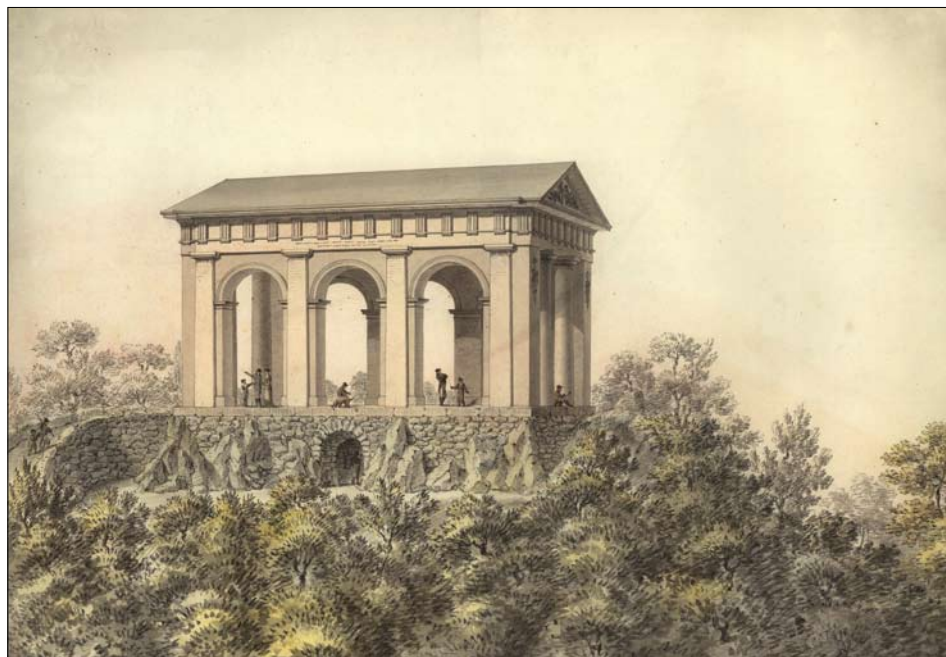
53) F. C. Weidmann, 1823, o. c. v pozn. 37. „Zwölf schöne dorische Säulen, ins Viereck gestellt, tragen das Dach des freundlichen, in edlem Style aufgeführten Gebäudes.“

54) SL-HA, o. c. v pozn. 42.

55) D. Lyčka, o. c. v pozn. 5.

56) SL-HA, HA, ms. 2332, s. 249, náklady voluptuárních staveb 1819.

die seinen Nahmen, selbst nach dem öffentlichen Ausspruch des erlauchten Feldherrn, verewigt hat. Er bildet ein längliches Viereck, und das Gebälk ruht auf 8 Pfeilern mit Bögen und Pilastern dorischer Ordnung. Es ist 9 Klafter lang und 5 Klafter 4 Schuh breit. An den beyden schmähleren Seiten stehen, zwischen den Eckpfeilern, 4 Säulen. Sein Inneres ist mit großen Steinen gepflastert, und in der Mitte steht eine kolossale Minerva aus Stein gehauen auf einem Postamente. An den beyden Frontons sind Basreliefs von Klieber, welche kriegerische Scenen vorstellen unter den durch diesen blutigen Kampf besonders ausgezeichneten Truppengattungen der Völker Österreichs. Unter dem Tempel sind Katakomben in den Felsen ausgehauen, in welchem 5 auf dem Schlachtfelde von Aspern gefallene österreichische Krieger ruhen.⁵⁷⁾

Obr. 21: Husarský chrám, akvarel, bez datace a signatury [kolem roku 1815] (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 5.277).

Vedle zmíněné Rytířské síně (1808) v Nových Zámcích u Litovle či Chrámu Múz (Musentempel) v lednickém parku z let 1807–1809, jež je svým provedením velice podobný Panovu templu v parku Krásný Dvůr u Podbořan, byly Dianin chrám ve Sparbachu, ale i výše popsany chrám v Hadersfeldu, dalšími antikizujícími stavbami tohoto typu pro knížete z Liechtensteina.⁵⁸⁾

A rozhodně nešlo o stavby poslední, neboť již začátkem roku 1809 se začal budovat další **HUSARSKÝ** či **MINERVIN CHRÁM** (Husarentempel, Tempel der Minerva, ale i Tempel des Kriegers, Anningertempel, Tempel der Unsterblichen) na kopci Klein Anninger u dolnorakouského městečka Hinterbrühl.⁵⁹⁾ Samotným stavebním pracím předcházelo zajištění materiálu o rok dříve (1808). Již v prvních dnech měsíce ledna započaly potažní práce, kdy byl vlastními a pronajatými vozy navážen potřebný materiál. Na 60 000 kusů zdících cihel bylo za cenu 18 zl. za 1000 kusů zakoupeno v c. k. cihelně v Guntramsdorfu:

„Slavná knížecí inspekce! Jeho Jasnost nařídila, aby k postavení chrámu na [Malém – pozn. aut.] Anningeru bylo zakoupeno 60 000 zdících cihel. Tento nejvyšší příkaz má vyřídit pan purkrabí, který byl pověřen objížďením cihelen, a konečně, nakoupil cihly po 18 zlatých za 1000 kusů v c. k. cihelně v Guntramsdorfu, ačkoliv v ostatních cihelnách stojí 22 zlatých. Úředně má být potvrzeno nejvyšším místem, že tato koupě za danou cenu je v pořádku, takže prosím

o dobré zdání v této záležitosti. Nechť slavná inspekce ráčí předložit záměr nákupu ke schválení dvorské kanceláři tak brzo, jak jen je možno, a v této záležitosti nechť si vyžádá písemný souhlas.“⁶⁰⁾

Co se týče stavebního dřeva, to mělo být získáno vykácením přímo na Klein Anningeru, mezi řídce stojícími borovicemi černými, a následná mýtina měla být hned zaorána a zalesněna semeny borovice černé, které mohl revírní hajný Frank lehce sesbírat. Toto rozhodnutí bylo nicméně schváleno hlavně z důvodu požadovaných stavebních prací na chrámu a dále z důvodu nákladného dovozu stavebního dřeva ze vzdálenějších míst. Tak či tak kácením vybraných pásů borovic černých, které by navíc mohl být polámaný porывem větru, neměla (nesměla) utrpět celková parková kompozice.⁶¹⁾ Další 64 kusů kamenných hlavic a patic sloupů dodal mödlinský kamenický mistr Johann Fegaly (psán též jako Fögale či Fögaly). Ze stavebníků je dále znám zednický polír Jungbauer. Na stavbě se v šestidenním pracovním týdnu od 7. do 12. května 1810 podílelo 15 zedníků (včetně políra), dále 22 nádeníků a 11 francouzských vojáků, přičemž bylo vyplaceno na mzdách 465 zl. 48 kr. (o týden později dalších 441 zl. 21 kr.).⁶²⁾

57) J. H[ADERER], Die schönen Bauten und Gartenanlagen Seiner Durchlaucht des regierenden Fürsten Johann von Liechtenstein, Neues Archiv für Geschichte, Staatenkunde, Literatur und Kunst, Nr. 23, 20. 3. 1829, s. 179–184.

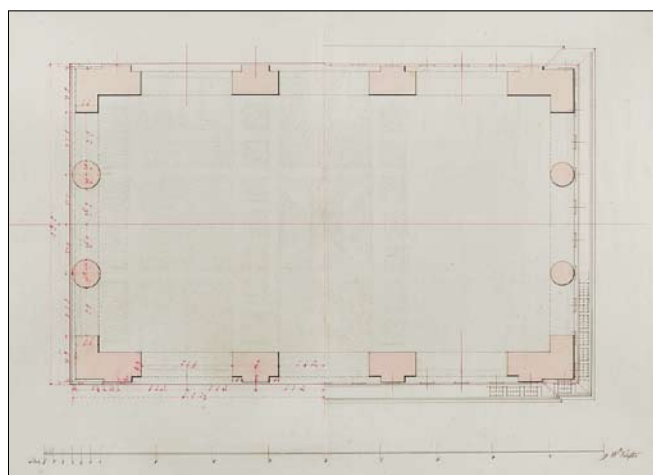
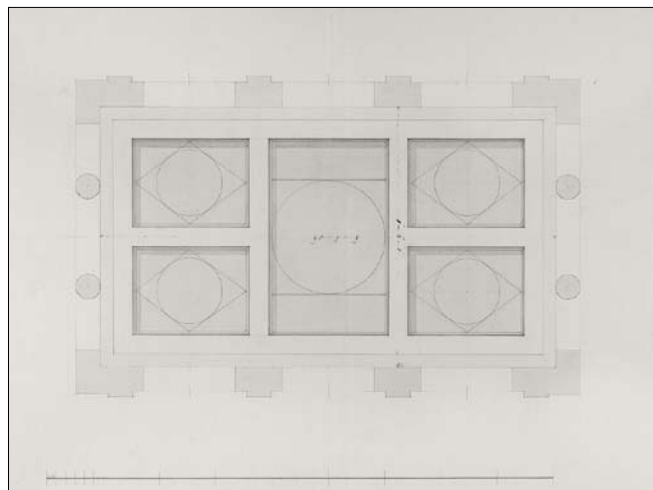
58) D. Lyčka, Zaniklé a zapomenuté Hardtmuthovy stavby v lednicko-valtickém areálu, in: H. Králová ed., o. c. v pozn. 4, s. 19–38.

59) Oficiální název kopce je der Kleine Anninger, neboli Kleiner Anninger. V české literatuře se ale užívá název Klein Anninger, nebo dokonce Malý Anninger. Srov. J. Kuthan, Aristokratická sídla v českých zemích: 1780–1914. Praha 2014, zejm. s. 93.

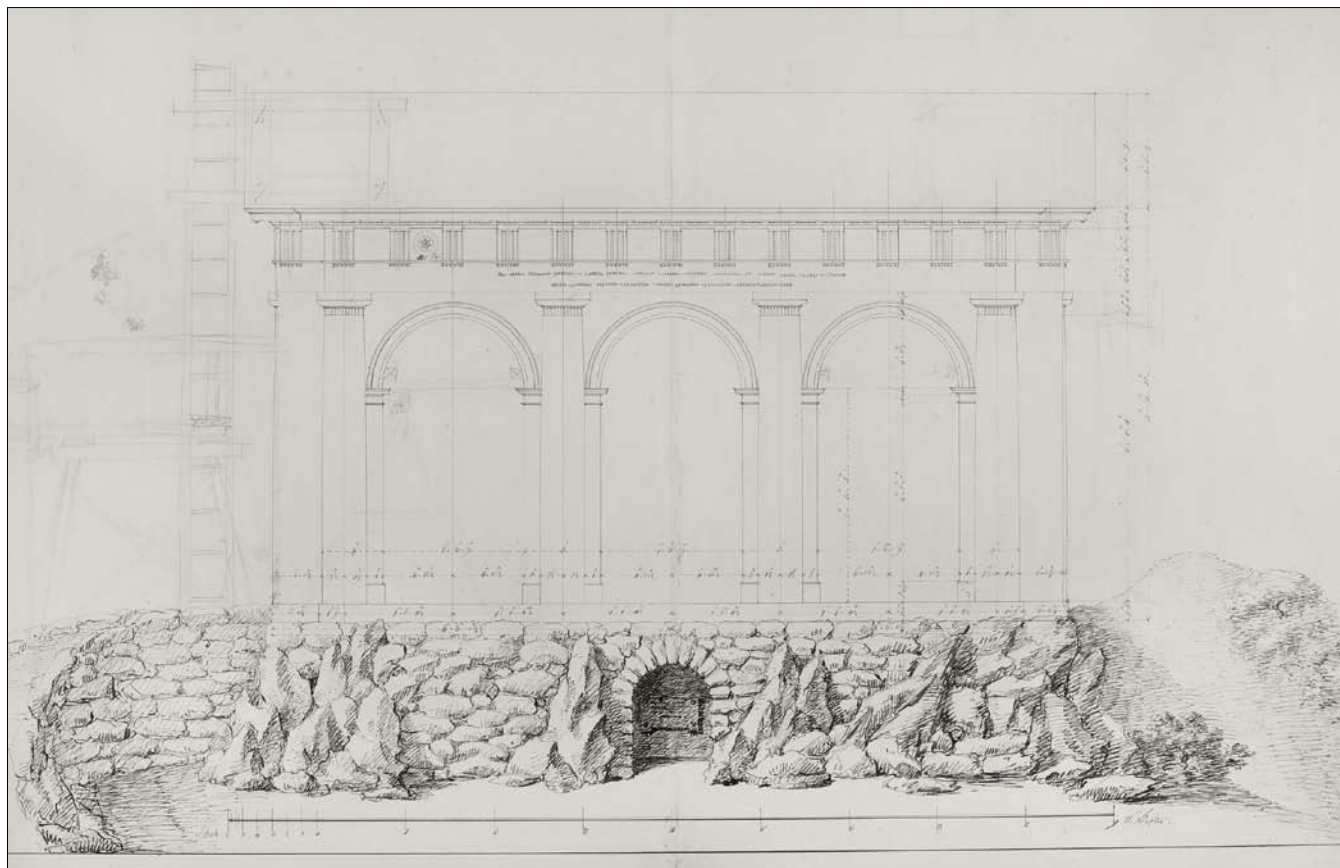
60) SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-7/3, nefol., panství Liechtenstein – Husarský chrám 1808–1812. Dopis správce Josepha Büchlera ze dne 4. 8. 1808. (překlad) Po následném vyjádření ze strany břeclavského inspektorátu o dva dny později byl nákup 11. 8. schválen. Za pomoc s překlady a interpretací autor děkuje Mgr. Daliboru Hodečkoví, PhDr. Tomáši Jeřábkoví, Mag. Dr. Petru Jelínkoví a Mag. Ralfu Gröningerovi.

61) SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-5/8, nefol., Liechtenstein-Sparbach – lesnictví a myslivost. Žádost o porub v blízkosti chrámu byla patřičným knížecím úřadem podána na c. k. lesní úřad do Purkersdorfu, a to „skrže zcela výstižnou, stylizovanou osobní žádost“. Okamžité povolení umožnilo získat „nutných 150 kusů kmenů označeného dřeva z téměř k místu chrámu vedeného porubu proti tarifu odpovídající platbě. Nyní jsou tyto kmeny již shozeny a budou budoucí týden odtaženy na stavební místo“.

62) SL-HA, o. c. v pozn. 60; tamtéž, karton H 1872, nefol., týdenní výkaz práce na panství Liechtenstein 1810.

Obr. 22-25: Stavební plány Husarského chrámu – řešení stropní části, boční a čelní pohled, částečně kolorováno, bez datace a signatury [Joseph Kornhäusel 1812] (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 795, 797-799).

Práce na stavbě ale nepokračovaly rychle. Podle zprávy z 9. září 1809 byla hotova pouze hrubá stavba, a ačkoliv byly všechny potřebné materiály a dekorace k jeho úplnému dokončení připraveny a dobře uskladněny, nebyli zedníci, nádeníci a další řemeslníci ochotni na chrám téměř za žádnou mzdu pracovat. Dále z důvodu nedostatku spřežení nebylo možné sehnat žádný povoz, neboť ty mohly být kdykoliv libovolně zrekvírovány Francouzi. Stavba tak byla z velké části dokončena až v létě 1811, kdy došlo i k osazení pozlaceného nápisu DEN AUSGEZEICHNETEN VOELKERN DER OESTERREICHISCHEN MONARCHIE GEWIDMET/VĚNOVÁNO VYZNAMENANÝM NÁRODŮM RAKOUSKÉ MONARCHIE. Šlo o přibližně 9 sáhů, tj. asi 17,80 m vysokou budovu o obdélníkovém půdorysu po 4 sloupech na kratších a 6 sloupech na delších stranách, tj. celkem 16 sloupech.⁶³⁾

Již hotový chrám byl ale následně poničen hurikánem v noci z 25. na 26. března 1812, kdy zůstal neporušen fakticky pouze základ stavby s klenbou. Ve zprávě v překladu stojí: „Minulou noc se tady v okolí zvedl tak silný vítr, který je spíše srovnatelný s bouřlivým orkámem než s větrem, a trval celou noc. Vícero dveří, oken a střešních tašek bylo z části ze svých míst vytrženo, z části rozdraceno na trosky. Síle tohoto nezkrotného orkánu nemohl onen, na tzv. Anningeru v roce 1810 nově vystavěný, chrám, všeobecně uznávaná okrasa tohoto okolí, vzdorovat. Vystaven vřeštícím útokům tohoto nezkrotného přírodního živlu [...] se [chrám] za hlasi- tého krachu, který způsobil velkou ozvěnu v západních níže položených údolích, proměnil v pustou ruinu. Nejen ona na sloupech kolosální síly a velikosti pyšně si trůnící kopule, ale také její nosníky a pomocné zdi byly zničeny...“

Vichřice neméně poničila stavbu již v podzimním období o rok dříve, jak dokládá dopis adresovaný liechtensteinskému úřadu ve Vídni dne 16. listopadu 1811, kdy měla být vichřicí poškozená strana chrámu ihned přikryta šindelem. Úřad měl dále bez prodlení připravit všechny nezbytnosti, protože počasí se každým dnem zhoršovalo a práce bylo tedy naléhavě zapotřebí urychlit. Příkaz měl být horlivě uposlechnut, neboť „každá neopatrnost může mít za následek neblahé důsledky. O tom nechtě je okamžitě vyrozuměn pan purkrabí Axter.“⁶⁴⁾

Novou stavbu Husarského chrámu podle plánů knížecího stavebního ředitele a architekta Josepha (Georga) Kornhäusela z let 1812–1813 o rozměrech 17,20 × 10,60 m zdobí dva dórské sloupy bez kanelury na kratších stranách,

Obr. 26: Pohled do grotty s urnami padlých vojáků pod Husarským chrámem, tuš, Norbert Bittner bez datace (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 5.280).

v rozích jsou prosté pilíře a po delších stranách dórské kládí nesou tři oblouky se štukovými rozetami v kazetách na dvou pilířích. Metopy v kladí jsou zdobeny kruhovými terči. Celý zdobný vlys zakončují frontony s tympanony zdobenými poškozenou reliéfní výzdobou od sochaře Josepha Kliebera. Zde jsou, na rozdíl od jiných liechtensteinských staveb, zvěčnění vojáci Rakouského císařství z doby napoleonských válek v dobových (nikoli antických) stejnokrojích s výzbrojí (včetně děl). Oslavný nápis na západní straně je totožný s nápisem na Hardtmuthově původní stavbě. Reliéf nad ním následně vyobrazuje celkem osm vojáků před schylující se bitvou, skládajících přísahu „Za císaře a vlast“ na oltáři vlasti, jemuž vévodí císařský znak. Druhý reliéf je zřejmě alegorií Vítězství (celkem devět postav, primárně po krvavé bitvě zraněných vojáků, v jejichž středu se s jistou dávkou pravděpodobnosti nachází vítězná bohyně Niké korunující sedící Spravedlnost). Uprostřed tohoto otevřeného chrámu s dekorativním stropem se původně nacházela i kamenná socha Minervy, římské bohyně řemesel, umění, moudrosti a války, od sochaře a architekta Benedikta Henriciho (též Hainriziho).⁶⁵⁾

Na jihovýchodní straně se pod samotnou stavbou nachází výklenek, ve kterém jsou dnes dvě kamenné urny v antickém stylu, v nichž mají být uloženy ostatky pěti vojáků, padlých ve dnech 21. a 22. května roku 1809 u Aspern a Esslingu. (A poté spojováno taktéž s následující bitvou u Wagramu.) Přesto však již dobová literatura není ve významu stavby, počtu pohřbených padlých vojáků z jednotlivých bitev jednotná. Autor Weidmann navíc

63) R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 28–47.

64) SL-HA, o. c. v pozn. 60.

65) Sochař a architekt Henrici pracoval taktéž pro knížata Esterházy, viz: S. Körner, Nikolaus II. Esterházy und die Kunst. Biografie eines manischen Sammlers. Wien-Köln-Weimar 2013, s. 45 a 111; H. Herzmannsky, Joseph Kornhäusel. Eine Künstlermonographie. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien 1964, s. 110–111.

Obr. 27: Pohled na západní stranu Husarského chrámu, stav 2017.

uvádí, že pod chrámem byly uloženy celkem čtyři urny.⁶⁶⁾ Někteří autoři, věnující se dané problematice se přiklání k názoru, že kníže zamýšlel vystavět chrám nesmrtelných - památník padlým vojákům svého husarského pluku č. 7. Jelikož ale místo jejich posledního odpočinku nebylo na bitevním poli již nalezeno, byly do uren pod chrámem uloženy ostatky prokazatelně pěti vojáků Rakouského císařství, včetně velitele pěšího pluku č. 11 plukovníka Adolfa von Dolleho.⁶⁷⁾

Jde tedy o památník nikoli vojevůdci, ale vojákům, kteří v měsíci květnu 1809 položili ve vítězné bitvě u Aspern a Esslingu (sekundárně i v bitvě u Wagramu) za rakouskou monarchii své životy. Taktéž jde o pomník, nestojící na místě bitevního pole. Stavba dále bývá považována za památník rakouského vlastenectví, rakouského vítězství u Aspern a Esslingu a za explicitní patriotistickou stavbu knížete z Liechtensteina, záměrně vystavěnou na kopci Klein Anninger, čímž se stala dalším cílem v okolní krajině a místem paměti. Průčelí stavby navíc plánovaně směřuje k městu Vídní. Tedy k hlavnímu městu mocnářství a k místům bojových střetů, kde zaplatili za svou vlast cenu nejvyšší v chrámu navěky odpočívající vojáci armády Rakouského císařství.⁶⁸⁾

Od dubna roku 1811 dále započaly přípravné práce na **Trajánově sloupu** na kopci Klein Anninger (*Trajanische Säule am Anningerberg*). Hardtmuthem vypracovaný rozpočet ze dne 4. srpna počítal s nesníženou sumou v hodnotě 23514 zl. 54 kr. (po možném snížení nákladů za materiál s částkou 19537 zl. 21 kr.). Sloup nebyl ale nikdy dokončen, neboť již v měsíci srpnu se za nejasných okolností zřítíl. Místo něj architekt Hardtmuth vypracoval stavební plán (*Façad und Profil der neuzuerbauten Pjramide/Herr-*

schaft Liechtenstein a Grundriss der neuzuerbauten Pjramide am Anningerberg) s rozpočtem k tzv. **Pyramidě**, jak dokládá jeho dopis s datem 28. října t. r.: „Slavná knížecí dvorní kanceláři!

V přílohách posílám nákresy fasády a profilu k nově stavěné Pyramidě, na Anningerbergu na panství Liechtenstein spolu s rozpočtem ve výši 52 895 zl. 55 ½ kr. Nyní je přáním a zadáním Jeho Jasnosti, našeho milostivého knížete, aby pro toto stavební místo byly ke stavbě Pyramidy zhotoveny sloupy. Aby nemusel níže podepsaný podruhé riskovat riziko tohoto stavebního objektu, aby ho znovu uviděl přeměněný na hromadu sutí, což by mohlo poškodit jeho čest, uvádí ve své podřízené zprávě, že

1. Celá Pyramida je zvenjšku obložena margaretskými kamenými kvádry, sloupy a galerie jsou též zhotoveny zcela z téhož

kamene. Vnitřní zdi a klenby jsou cihlové, přičemž zde musí být použit též lomový kámen.

2. K dalšímu vedení této stavby musí být určen zkušený polír, který od mistra převezme pomocníky, což tento mistr musí strpět./Ve Vídní, dne 28. října 1811, Joseph Hardtmuth.“

Přiložený rozpočet:

Zednické a pomocné práce –	8 643 zl. 28 ½ kr.
Materiál –	8 742 zl. 12 kr.
(včetně 50 000 ks zdících cihel,	
350 měřic vápna či 140 fůr písku)	
Kamenické práce –	27 895 zl. 15 kr.
Kovářské práce –	7 325 zl.
Stolařské práce –	180 zl.
Zámečnické práce –	110 zl.
Celkem –	52 895 zl. 55 ½ kr. ⁶⁹⁾

Jelikož chtěl Hardtmuth předejít zřízení i druhého objektu, stavební náklady měly být mnohem vyšší. Dopisem s datem 30. října 1811 však byly veškeré započaté práce ukončeny a Pyramida nebyla nikdy realizována.⁷⁰⁾ Poničením chrámu na kopci Klein Anninger, stejně jako zhroucením Trajánova sloupu a blíže neurčitě zimní zahrady vykulminoval zhoršující se vztah mezi knížecím stavebním ředitelem Josephem Hardtmuthem a samotným Janem I. Josefem knížetem z Liechtensteina. Ten jej nakonec k datu 1. dubna 1812, na stavitelovu žádost, propustil se svých služeb. Ještě koncem měsíce března 1812 měl místo navštívit nový stavební ředitel a architekt Joseph (Georg) Kornhäusel, podle jehož plánů byl v roce

69) D. Lyčka, Hardtmuthův, o. c. v pozn. 1; SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-7/20, nefol., stavební záležitosti panství Liechtenstein a SpARBACH.

70) D. Lyčka, Hardtmuthův, o. c. v pozn. 1. Případná Hardtmuthova angažovanost v případě knížecího domu ve vídeňském Schüttlu je na základě studia nových pramenů nejisté.

66) F. C. Weidmann, 1839, o. c. v pozn. 37, s. 275.

67) O. Criste, o. c. v pozn. 3, s. 164–165.

68) J. H[ADERER], o. c. v pozn. 57.

1813 dokončen nový antikizující Minervin či Husarský chrám, existující dodnes.⁷¹⁾

„Die künstliche Ruine eines Amphitheaters auf einer Anhöhe des Kalenderberges, mit der Aussicht gegen die unermeßliche Ebene zwischen Wien und Laxenburg, verherrlicht die Gegend. Sie wurde im Jahre 1810 erbaut, bildet einen Bogen von 90 Grad, dessen Cirkel einen Durchmesser von 33 Klafter hat, mit einem halbabgebrochenen Thurme, in welchem sich die Stiege auf die obere Gallerie befindet, mit einem viereckigen kleinen Saal in der Mitte, alles jedoch im Ruin vorgestellt. Der ringsumführende Gang ruht auf 16 freystehenden altdorischen Säulen von 4 Schuh Durchmesser, und auf ebenso vielen correspondierenden Pfeilern; alles nur von zugearbeiteten Steinstücken zusammengesetzt, die in den Umgebungen des Gebäudes den Boden herum bedeckten und die Vegetation störten.“⁷²⁾

Taktéž ve výše citovaném dopise, vypracovaném ve Vídni dne 7. listopadu 1810, je kromě informace o dokončujících pracích na Dianině chrámu ve Sparbachu též zmínka o antikizujícím **AMFITEÁTRU** (Amphitheater, Kolosseum), kdy finální práce, a sice pokládání dlažby bylo již hotové a mělo tak dojít k rozebrání dřevěného přemostění.⁷³⁾

Tato umělá zřícenina z místního lámaného kamene byla vystavěna zednickým mistrem Hamerschmidem za pomoci políra Korcziana a dalších zedníků a nádeníků v roce 1810, potažmo v letech 1810–1811, a to přibližně v místech staršího gloriety na Kalenderbergu. Tedy východně od hradu-pevnosti Liechtenstein s primárně pohledovou vazbou na město Vídeň. (V uvedeném roce 1810 dosahovaly stavební náklady sumu kolem 46000 zlí; srov. tabulky vybraných rozpočtů níže). Jde o polovinu římské arény, která svým provedením připomíná amfiteátr v jihofrancouzském Arlu, popřípadě v dnešní chorvatské Pule. Joseph Hardtmuth se tedy zřejmě nechal inspirovat římskými provinciálními vzory. Oblouk stavby má téměř 180 stupňů s průměrem 33 vídeňských sáhů, tj. kolem 62,57 m. Jde

Obr. 28: Interiér Husarského chrámu, stav 2017.

Obr. 29: Amfiteátr u dolnorakouského Mödlingu, akvarel, Jakob Alt 1813 LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 15).

o romantizující ruiny antikizující stavby, podobně jako u akvaduktu v lednickém parku a viaduktu v parku v Kolodějích u Prahy. Přesto však význam této stavby zůstal některými návštěvníky daného místa nepochopen již po svém dokončení.⁷⁴⁾

Základem stavby jsou dvě hranolové věže, na které z pravé a levé strany navazuje celkem 20 sloupů a polosloupů (údajně v dórsském stylu o průměru přibližně

71) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 13, 92–93.

72) J. H[ADERER], o. c. v pozn. 57.

73) SL-HA, o. c. v pozn. 42.

74) F. Sartori, Mahlerisches Taschenbuch für Freunde interessanter Gegenden, Natur- und Kunst-Merkwürdigkeiten der Österreichischen Monarchie. II. Band. Wien 1813, s. 89; A. Schmidl, o. c. v pozn. 37, s. 284; D. Lyčka, Arkádie knížete Jana z Liechtensteina (1805–1812). Magisterská diplomová práce Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2018, s. 12–16.

Obr. 30: Amfiteátr, stav 2017.

Obr. 31: Černá věž, stav 2018.

Obr. 32: Köhlerhaus/Köhlerhütte, kolorovaná kresba perem, Karl Ludwig Friedrich Viehbeck kolem roku 1820 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 4.082).

1,26 m), nesoucí galerii na sedmnácti obloucích.⁷⁵⁾ První, menší věž, ukrývá schodiště se 43 schodnicemi vedoucími na otevřenou galerii, po které bylo možné se dostat do druhé, tzv. gotické věže. Ta měla sloužit jednak jako rozhledna do krajiny, jednak podle údajů z mladší literatury měla ukrývat starožitný nábytek a zbraně. Po svém do-

75) SL-HA, o. c. v pozn. 42; Karton H 1872, nefol., panství Liechtenstein. Obsahuje týdenní výkazy práce na Amfiteátru ve dnech od 14. do 19. května 1810.

končení v létě 1811 se zde měly odehrávat dokonce koncerty a divadelní představení.⁷⁶⁾ K letním měsícům roku 1819 jsou doloženy renovační práce na stavbě, přesněji zednické kamenické a kovářské práce vyšly na 262 zl. 31 kr.⁷⁷⁾

Z místního lámaného kamene a podle plánů architekta Josepha Hardtmutha byla v letech 1808–1810 postavena i **ČERNÁ VĚŽ** (Schwarzer Turm, Wartthurm, Wachtthurm, runder Turm).⁷⁸⁾ V tomto případě jde o kulatou kamennou neo-gotickou třípatrovou věž s kruhovými, vymalovanými sály, kdy přízemní sál má průměr cca 6,30 m a stěny jsou silné cca 1,50 m.⁷⁹⁾ Značně vystupu-

76) R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 56–68; G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 93. Autorem citovaný spisový materiál (SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-7/18) nebyl dohledán.

77) SL-HA, HA, ms. 2332, s. 117–119. Zednické práce 239 zl. 51 kr., kamenické 8 zl. a kovářské 14 zl. 40 kr.

78) SL-HA, o. c. v pozn. 42; srov. tamtéž, Alte Registratur, fasc. L 5-11/6 a L5-11/14, nefol.

79) F. Sartori, o. c. v pozn. 74, s. 89. „...von dem Herrn Fürsten von Liechtenstein neu geschaffenen Wege den Berg hinan zu dem neuen Wartthürme, der die Klause von Medling beherrscht. Es ist ein im Geschmacke des Mittelalters erbauter runder Thurm, der im Innern ein niedliches Zimmer enthält.“

jící kordonová římsa odděluje přízemní část od horního patra. Okna a průchody jsou orámovány hrubě řezanými bloky, které mají napodobovat rustiku. Jde tedy o romantizující stavbu z lámaného kamene, které nechybí lomený oblouk či imitace střílen. Například v moravském prostředí je Černá věž svým provedením podobná ruině rozhledny v uherčickém zámeckém parku. (V Čechách částečně mladšímu komplexu hradu Ballymote u Nalžovských Hor.) Hardtmuthova stavba stojí na strmém úbočí kopce Kalendarbergu u dolnorakouského města Mödlingu a nepochybně symbolicky nahrazuje starý fortifikační objekt strážní věže, jejíž pozůstatky byly s velkou pravděpodobností na začátku 19. století zakomponovány do nové stavby.⁸⁰⁾ Vyhlídková poloha Černé věže byla řešena tak, že bylo možné shlédnout město Mödling, ale i údolí se stejnojmenným potokem a hradem, Husarským chrámem, či již neexistující romantizující ruinou tzv. Fénixova hradu.

Z lámaného kamene byla ve Sparbachu na kopci Heubergu vybudována i tzv. **UHLÍŘSKÁ CHÝŠE** (*Ruine der Köhlerhütte, Köhlerhaus, Kellerhütte*), jež je nadto na katastrální mapě z roku 1818 uvedena taktéž jako ruiny Johannessteinu (*Ruine JohannesStein*).⁸¹⁾ Současná literatura i tuto stavbu připisuje architektu Hardtmuthovi s datací vzniku 1810–1811.⁸²⁾ (K roku 1819 jsou doloženy zednické práce na *Heuberg Ruin*, realizované ve dnech od 13. června do 3. července v hodnotě 86 zl. 42 kr.)⁸³⁾

Jde o kamennou stavbu s vyhlídkovou věží, na jejíž terasu v prvním patře vede masivní, exteriérové schodiště. Celá romantizující stavba svým provedením spíše připomíná staleté ruiny malého obranného středověkého hradu, kterému nechybějí okna s lomenými oblouky. Samotný význam dané stavby je zřejmý i dnes – jakožto nejvýše položená stavba daného areálu byla záměrně navržena jako další rozhledna v liechtensteinské krajině, která se měla stát vyhledávaným místem prvních turistů. A spíše než obydlí uhlíře stavba připomíná již zдалky svým provedením a svou polohou pozůstatek obranné věže malého středověkého panského sídla, čímž zapadá do konceptu, který je možný chápat jako tzv. krajinu „středověkých hradů“.⁸⁴⁾

Obr. 33a, b: Tzv. Uhlířská chýše ve sparbašské oboře, stav 2017.

80) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 93; R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 48–56. Kolem 1970–1975, mezi existující skálou a zakřivenou stěnou z přírodního kamene, byla v každém patře rozšířena o dvě místnosti a sousední místnosti, aby se rotunda použila jako obytná budova.

81) NÖLA, o. c. v pozn. 34.

82) R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 178–181; G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 93. Autorem citovaný pramen (SL-HA, HK, Alte Registratur, fasc. L 5-11/15) nebyl dohledán.

83) SL-HA, HA, ms. 2332, s. 175.

84) D. Lyčka, o. c. v pozn. 74; F. C. Weidmann, 1823, o. c. v pozn. 37. „Hinter der Burg, auf dem höchsten Rücken des Waldberges der sie überragt, (...) eine künstliche Ruine, der herrlichen Aussicht wegen von dem Fürsten auf dieser erhabenen Stelle erbaut.“

Totožným pojmenováním stavby jako v případě níže položeného hradu, se snad měla demonstrovat skutečnost, že nově postavená stavba je vlastně součástí hradního komplexu středověkého hradu Johannstein. (Autor Schweickhardt navíc uvádí, že v místech Uhlířské chýše se měly původně nacházet pozůstatky hradu Schnepfenstein.⁸⁵⁾

85) F. X. Schweickhardt, Perspektiv-Karte des Erzherzogthums Oesterreich unter der Ens. XXII. Section. Wien 1837, s. 4.

Zřejmě až v pozdějších letech nesla Janovo jméno i další dnes již taktéž neexistující stavba – **Janova kaple** (*Johanneskapelle*, dále i *Pfefferbüchsel*, „*Salzfassel*“ a *Pilgerkapelle*), vystavěná na úbočí kopce Kalenderbergu nad údolím s Mödlingským potokem směrem k dnešnímu městečku Hinterbrühl.⁸⁶⁾ Stavba, dnes zachovaná jen v rozvalinách, byla vystavěna v roce 1818, či v letech 1818–1819 zjevně podle plánu knížecího stavebního ředitele a architekta Josepha (Georga) Kornhäusela. Knížecí architekt navrhl oktogonální proporce ruin umělé zříceniny středověké sakrální stavby, kdy se do prostoru gotizující kaple vstupovalo skrze gotizující portál. Nejvýznamnější částí byla schodišťová hranolová věž, zamýšlená a následně realizovaná jako další rozhledna do okolní krajiny. V roce 1823 mělo dojít podle plánů nového knížecího stavebního ředitele a architekta (Josepha) Franze Engela k renovačním pracím, přičemž došlo i ke zvýšení věže krytou červenou střechou. I tento objekt byl postaven z místního lámaného kamene, umocňující iluzi středověku.⁸⁷⁾

„Jahr 1820 der Bau eines prächtigen Sommerpallastes, der alten Burg gegenüber, begonnen, dessen Länge 53 und seine Breite 9 Klafter mißt. In unter Geschoße enthält es die nöthigen Wohnungen für die Dienerschaft und die Küche. In der Mitte der Hofseite hat es einen Vorsprung mit einem Vestibul am Eingange zur Hauptstiege, die von rothem Marmor sich frey emporwindet zu den oberen Stockwerken. In ersten derselben ist ein großer Speisesaal von 8 Klafter Länge, und 4 Klafter 4 Schuh Breite, nebst 2 zu beyden Seiten anstossenden Gesellschaftssälen; rechts und links von diesen Sälen sind herrschaftliche Wohnzimmer. Auch in der Mitte der Hauptfront auf der Gartenseite hat das Gebäude einen starken Vorsprung mit einem großen Säulen-Altane, auf den man aus dem großen Saale gelangt und auf welchen 4 freystehende steinerne Säulen den gezierten Giebel tragen. Das Vestibul des untern Geschoßes wiederhohlt sich als Vorsaal noch im ersten und zweyten Stocke, welch' letzterer noch mit 27 Wohnzimmern versehen ist.“⁸⁸⁾

Architekt Engel je taktéž autorem přestavby **zámku Neu-Liechtenstein** (*Schloss Liechtenstein*) z let 1820–1821/1822. (Stavební úpravy korespondují s Engelovým návrhem na dostavbu kuchyňského traktu adamovského zámku na moravském pozořickém panství v roce 1822

Obr. 34: Uměle vybudované ruiny tzv. Janovy kaple, litografie, Franz Xaver Sandmann kolem roku 1845 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 5.271).

v hodnotě 17 571 zl. 10 kr. vídeňské měny, která ale nebyla realizována.) Počátky samotné zámecké budovy Neu-Liechtenstein jsou kladeny již do roku 1596, kdy měl původní primárně hospodářský komplex na své vlastní náklady postavit císařský správce pevnosti Liechtenstein-hradu Mödlingu Georg Wiesing. V roce 1683 byl hospodářský dvůr a hrad-pevnost Liechtenstein Osmany zničen. V pozdějších letech došlo k přestavbě utilitárních budov do podoby barokního zámku s renovovanou kaplí a přilehlou zahradou. Za knížete Poniatowského byla právě zahrada přebudována do anglické podoby, ve které nemohly chybět umělé jeskyně – grotty, rybníky, zákoutí vybízející k odpočinku, nebo vyhlídkový gloriet. Daný stav zachytil na svém kolorovaném leptu Lorenz Janscha podle Johanna Zieglera.⁸⁹⁾

V roce 1807 přešel zámek do vlastnictví knížete z Liechtensteina. První stavební úpravy probíhaly již za architekta Hardtmutha od roku 1808, nicméně k razantnější přestavbě sídla došlo až za výše uvedeného knížecího stavebního ředitele a architekta Engela ve 20. letech předminulého století. Jak uvádí ve svém popise knížecí vychovatel Haderer, v přízemní části 53 sáhů dlouhého a 9 sáhů širokého (tj. 105,26 × 17,88 m) zámku, o půdorysu písmene „L“, se nacházely pokoje pro sloužící a kuchyně. Vstup do vyšších pater byl možný po vinoucím se schodišti z červeného mramoru. Vertikální členění hlavní budovy podtrhává sloupový představený portikus centrálního rizalitu o čtyřech sloupech v korintském sloupovém řádu, nesoucích dvojité překlad a trojúhelný štít zdobený rodovým znakem Liechtensteinů ve svém středu. Jde o vícepodlažní budovu, kdy je hlavní fasáda v přízemí průběžně bosována a první a druhé patro je odděleno kordonovou

86) A. Schmidl, o. c. v pozn. 37, s. 285. „...statt ins Klausenthal hinabzugehen, den auf der Höhe rechts führenden Pfad verfolgt, und dann bald zu der, 1818 erbauten, sogenannten Pilger-(auch Johannes-) Kapelle gelangt, die aber nun, seit sie (1827 sic!) mit einem rothen Dache versehen wurde – (...)“

87) H. Herzmansky, o. c. v pozn. 65, s. 375. Stavba měla zaniknout v revolučním roce 1848.

88) J. H[ADERER], o. c. v pozn. 57.

89) Srov. pozn. 48; Albertina Wien, Inv. Nr. DG1936/603, Schlosspark Liechtenstein nahe Brühl (Poniatowskyscher Garten zu Liechtenstein), kolorovaný lept, L. Janscha dle J. Zieglera kolem roku 1800.

římsou. Po obou stranách středového rizalitu jsou tři okenní osy v prvním a ve druhém patře rámovány pilastry v korintském sloupovém řádu. V sále prvního patra se nacházela štukami bohatě vyzdobená hodovní síň o rozměru přibližně 15 x 9 m, ze které bylo možné se skrze francouzská okna dostat na terasu portika. Nad nimi byl umístěn reliéfní vlys od sochaře Josepha Kliebera zobrazující bohyni úrody Ceres (řecky Déméter) ve voze ozdobeném mytologickým tvorem, taženém skupinou stroze oděných žen. V případě knížete Jana I. Josefa jde o typický motiv vzdávající hold úrodě, potažmo celkově zemědělství, ale i lovu. V pravé části celého výjevu je na okraji lesního porostu vyobrazen lovec v doprovodu dvou lovků a loveckých psů, přičemž průvod pokračuje skupinou čtyř bakchantek a rolníků k samotné bohyni Ceres a její družině sedmi žen, táhnoucích její vůz a zároveň nesoucích mísy s květinami a v rukou držících věnce. Celý průvod doprovázejí puti. Na centrální část zámekské budovy navazují zprava i zleva obytná křídla. Z důvodu značných škod po druhé světové válce byla v roce 1961 východní část zámekského komplexu snesena, přičemž v letech 1977–1980 došlo k přestavbě zámku na domov pro seniory.⁹⁰⁾

Navíc v roce 1819 (potažmo v letech 1819–1820) měl být podle Engelova plánu postaven dnes již neexistující salet – pavilon nedaleko poplužního dvora pod hradem Mödling (*Brühler Salletl* či *Pavillon*). A byl to taktéž architekt Engel, který ve 20. letech předminulého století pro polního maršála a knížete z Liechtensteina navrhl nerealizovaný rozměrný (neo)klasicistní palác o značné kubické hmotě u současného dolnorakouského městečka Hinterbrühl. Dále severně od něj byla zřejmě v roce 1826, po Engelově hospitalizaci ve vídeňském ústavu pro choromyslné, vystavěna z místního kamene a cihel další umělá zřícenina tzv. **Římská** či **Španělská zeď** (*Römerwand*, *Spanische Wand*), podle plánů architektů Josepha Leistlera a Franze Honeggera na kopci Halterkogel.⁹¹⁾ Spíše než o další antiki-

Obr. 35: Dobová pohlednice s motivem Římské zdi u dnešního městečka Hinterbrühl (soukromá sbírka autora).

Obr. 36: Pohled na zámek Neu-Liechtenstein u hradu-pevnosti Liechtenstein, stav 2018.

zující stavbu, napodobující obranný systém na Limes Romanus, šlo o stavbu s primárně gotizujícími prvky, lomený oblouk nevyjímaje.⁹²⁾ Dvojpodlažní stavba na skalnatém podloží je tvořena dvěma nárožními hranolovými věžemi, přičemž tloušťka stěny se pohybuje mezi 0,56 až 0,80 m. Jednotlivé věže, plnící již tradičně funkci rozhledny do okolní krajiny a vybavené dnes již torzy kamenných laviček, jsou na západní straně spojené kamennou zdí. Svým provedením je v daném areálu objekt nejvíce srovnatelný s Hardtmuthovým amfiteátre.⁹³⁾ Celý prostor kolem hradu/pevnosti Liechtenstein na kopci zvaném Hundskogel

92) F. C. Weidmann, 1839, o. c. v pozn. 37, s. 278. „Auf dem Halterkogel selbst, (...) ist auch seit 1826 eine künstliche Ruine, fast in Form des Amphitheaters bei dem Liechtenstein, erbaut. Sie ist im Volksmunde unter dem Namen der spanischen Wand bekannt.“

93) Srov. R. Gröninger – Ch. Hlavac, o. c. v pozn. 17, s. 74–78, 85–93 a 122–124.

90) Srov. P. Aichinger-Rosenberger et al., *Niederösterreich südlich der Donau* (= *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs*). Horn-Wien 2003, o. c. v pozn. 48.

91) H. Herzmannsky, o. c. v pozn. 65, s. 364.

Obr. 37: Dianin triumfální oblouk ve sparbašské oboře, stav 2017.

pomyslně uzavíral Bílý kříž (*Weißes Kreuz*) z roku 1825. A v roce 1827 byl podle Honeggerových plánů realizovaný dnes již neexistující dvanáctistranný dřevěný vyhlídkový altán (*Rundtempel auf dem Hundskogel*), vystavěný na zděném základě, jehož střechu neslo 24 zdvojených přírodních kmenů a u vchodu byla umístěna kamenná socha psa na kouli, odkazující na název samotného kopce.⁹⁴⁾

Naopak architektu a knížecímu stavebnímu řediteli Josephu Hardtmuthovi připisuje současná literatu-

ne, bez jakékoliv sochařské či jiné umělecké výzdoby (srov. s Hardtmuthovým Dianiným chrámem neboli Rendez-vous v Bořím lese u Valtic).

Spojení s římskou bohyní lovu Dianou (Artemidou) není náhodné, neboť ta vedle svého dvojčete Apolla (Apolóna) a jeho Múz či bohyně Ceres patřila mezi nejčastěji vyobrazovaná božstva na voluturních stavbách knížete Jana I. Josefa z Liechtensteina. Dále se stavba nachází na tzv. Dianině louce s bývalou studánkou ozdobenou relié-

ra sparbašské ruiny **DIANINA TRIUMFÁLNÍHO OBLOUKU** (*Triumphator*), které nicméně na katastrální mapě z roku 1818 uvedené nejsou.⁹⁵⁾ V seznamu knihy *Nákladů voluturních staveb pro rok 1819* je zde samostatně vedena položka nazvaná *Sparbacher Triumphbogen*, stejně jako blíže neurčená poustevna (*Sparbacher Einsiedelei*).⁹⁶⁾

Vítězný oblouk či přesněji uměle postavené romantizující kamenné ruiny „dávného“ a z velké části již zříčeného monumentu, znovu odkazují svým provedením spíše na středověkou (opětovné užití lomeného oblouku), než na antickou tradici. Jde o strohý objekt vystavěný, stejně jako Uhlířská chýše, z místního lameného kame-

(VYBRANÉ) ROZPOČTY:⁹⁸⁾

Liechtenstein	1808			1809			1810		
	zl.	kr.	d.	zl.	kr.	d.	zl.	kr.	d.
Zámek	14 132	18	3	1209	59	1	1917	18	0
Hrad Liechtenstein	8710	10	0	487	12	0	681	7	3
Černá věž	11 321	18	0	978	37	3	1905	13	3
(Husarský) chrám	934	42	0	3854	37	1	43 867	19	0
Zahradní zeď	19 889	52	1	-	-	-	8039	34	0
Park	17 460	15	2	28 949	48	0	19 223	58	0
Mosty a bariéry	-	-	-	-	-	-	4 796	26	0
Demolice starých budov	4 101	27	0	-	-	-	1 380	17	0
Amfiteátr	-	-	-	-	-	-	46 321	10	2
Poplužní dvůr	-	-	-	-	-	-	29 447	2	1
Brühlerská myslivna	-	-	-	-	-	-	3 944	52	0
Zámek Sparbach	-	-	-	-	-	-	5 289	26	2
Zámek Johannstein	-	-	-	-	-	-	1 960	1	0
Zeď obory	-	-	-	-	-	-	16 954	38	0
Součet	76 550	3	2	35 480	14	1	185 728	23	3

Hadersfeld	1806		1807		1808		1809		1810	
	zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.	zl.	kr.
Hadersfeld a okolí	34 483	45	42 511	31	18 090	4	1 252	20	3 222	24

94) Tamtéž; A. Schmidl, o. c. v pozn. 37, s. 313. „Vier und zwanzig, je zwei neben einander gereiht, natürliche Baumstämme auf einer gemauerten Basis, tragen die flache Holzdachung, ein zwölfseitiges Polygon. Auf den Namen des Berges deutend, trifft man am Eingange, auf einer steinernen Kugel sitzend, einen aus Stein gemeißelten Hund.“

95) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 93.

96) NÖLA, o. c. v pozn. 34.

97) D. Lyčka, Kolonáda, o. c. v pozn. 1; V. Krejčí, Aktaion, in: V. Bahník a kol., Slovník antické kultury, Praha 1984, s. 30.

98) SL-HA, karton H 168, nefol., panství in genere 1805–1811.

fem. Ten zachycuje samotnou bohyni s jelenem, tedy jde o zpracování mytologického příběhu, kdy je Actaeon v podobě jelena trhán vlastními psy. Actaeon – neboli Aktaión byl vnukem thébského krále Cadma čili Kadma a synem jeho dcery Autonoe. Actaeon byl vynikající lovec, který ale jednoho dne spatřil koupající se bohyni Dianu, kterou se nymfy marně snažily zakrýt. Rozhněvaná bohyně proměnila Actaeona v jelena, aby se nemohl vychloubat, že ji viděl nahou. Ten byl v podobě zvířete následně uštván a roztrhán smečkou svých vlastních loveckých psů. Teprve až vykrvácel, se hněv bohyně lovu utišil.⁹⁷⁾

ZÁVĚR

Jak v dolnorakouském Hadersfeldu, tak i na zakoupených panstvích Liechtenstein-Sparbach se za Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina započalo s úpravou okolní krajiny a s výstavbou drobných voluptuárních staveb, potažmo s romantizující úpravou středověkých hradů. Ty vznikly podle projektů architekta a knížecího stavebního ředitele Josepha Hardtmutha a jeho nástupců: Josepha (Georga) Kornhäusela, (Josepha) Franze Engela či Josepha Leistlera.

V Hadersfeldu došlo k vytvoření krajinářsky-přírodního parku s přílehlou oborou, ve které nemohl chybět antikizující chrám či egyptizující obelisk. Současně bylo přestavěno panské sídlo, aby odpovídalo dobovému vkusu stavebníka. Přílehlý a knížetem Janem I. Josefem v roce 1807 zakoupený středověký hrad Greifenstein prošel tak-

též úpravou. A jak dokládají dobové ikonografické prameny, stal se jedním z výletních míst rakouské aristokracie a prvních turistů. Podobně se postupovalo i ve Sparbachu, kde vznikl další antikizující Dianin chrám, byl upravován zámek a ruina středověkého hradu Johannsteinu a došlo k výstavbě dalších odpočinkových staveb. Ani pevnost Liechtenstein a hrad Mödling nezůstaly stranou. Opět dle stejného schématu došlo ke stavbě dalších antikizujících (amfiteátru či Husarského chrámu) a umělých ruin gotizujících staveb (např. tzv. Janova kaple), ba ani zde nechyběl oblíbený architektonický doplněk odkazující na starověkou nilskou civilizaci.

Veškeré stavební práce navíc probíhaly současně s úpravou, ba dokonce se zalesněním, okolní krajiny, s výsadbou cizokrajných rostlin a s realizací nových pěších a kočárových (anglických) cest. Ve stejném časovém období se uskutečňovalo totožné tvůrčí schéma i na jiných knížecích panstvích v Dolních Rakousích (Valtice), na Moravě (Lednice, Břeclav, Adamov a okolí či Nové Zámky u Litovle) a v Čechách (Koloděje u Prahy). Tomu odpovídá i realizace totožných staveb (templ, Dianin chrám, Husarský chrám, Rytířská síň, Chrám Múz, obelisky) a přestavba středověkých hradů či výstavba umělých ruin těchto objektů (Liechtenstein, Mödling, Johannstein, Nový hrad, Janův hrad, Fénixův hrad, Uhlířská chýše aj.). Je tedy až s podivem, kolik finančních prostředků byl kníže z Liechtensteina ochoten na počátku tzv. „dlouhého“ 19. století, navíc v době probíhajících napoleonských válek, do svého záměru investovat.

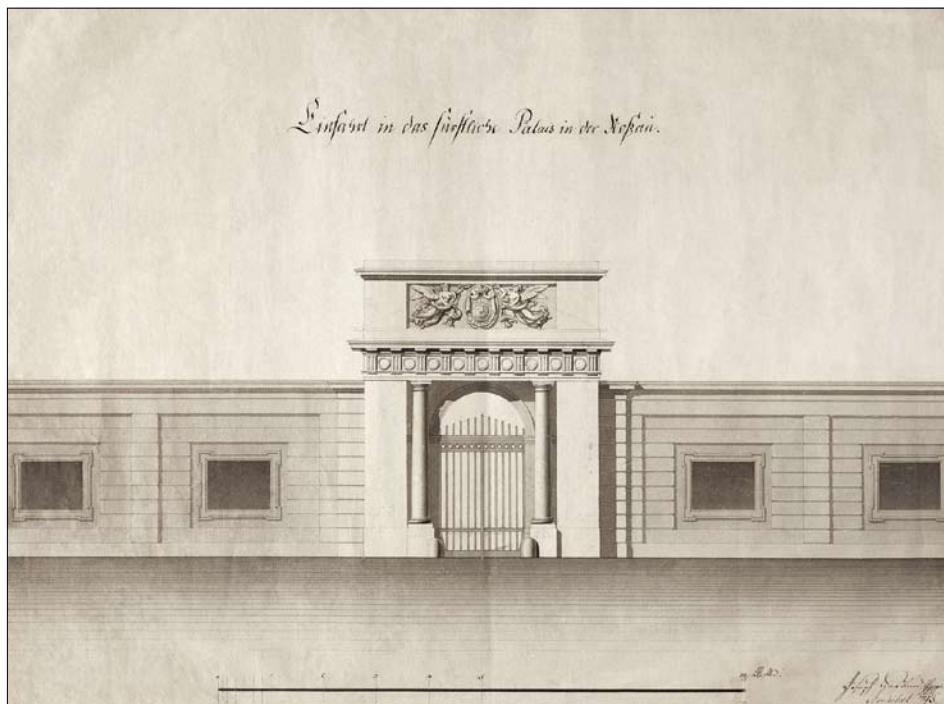
EXKURZ: NĚKOLIK POZNÁMEK KE VZNIKU A VÝZNAMU VSTUPNÍHO PORTÁLU ZAHRADNÍHO PALÁCE ROSSAU VE VÍDNI

V roce 1793 předložil Aloisi I. Josefu knížeti z Liechtensteina architekt Joseph Hardtmuth návrh vstupního portálu do areálu vídeňského zahradního paláce v Rossau (dnes Fürstengasse čp. 1). Tento kolorovaný stavební plán *Einfahrt in das fürstliche Palais in der Rossau* je dodnes uložen ve sbírkách Domácího archivu vládnoucích knížat z a na Liechtensteinu ve Vídni a ukazuje, jak Hardtmuth k danému úkolu přistupoval.⁹⁹⁾ Objekt připomínající (neo)klasicistní triumfální oblouk s variací sloupů v dórském sloupovém řádu (bez kanelur) nesoucí zdobné kladí stejného sloupového řádu. Basreliefní vlys od sochaře Johanna Martina Fischera znázorňo-

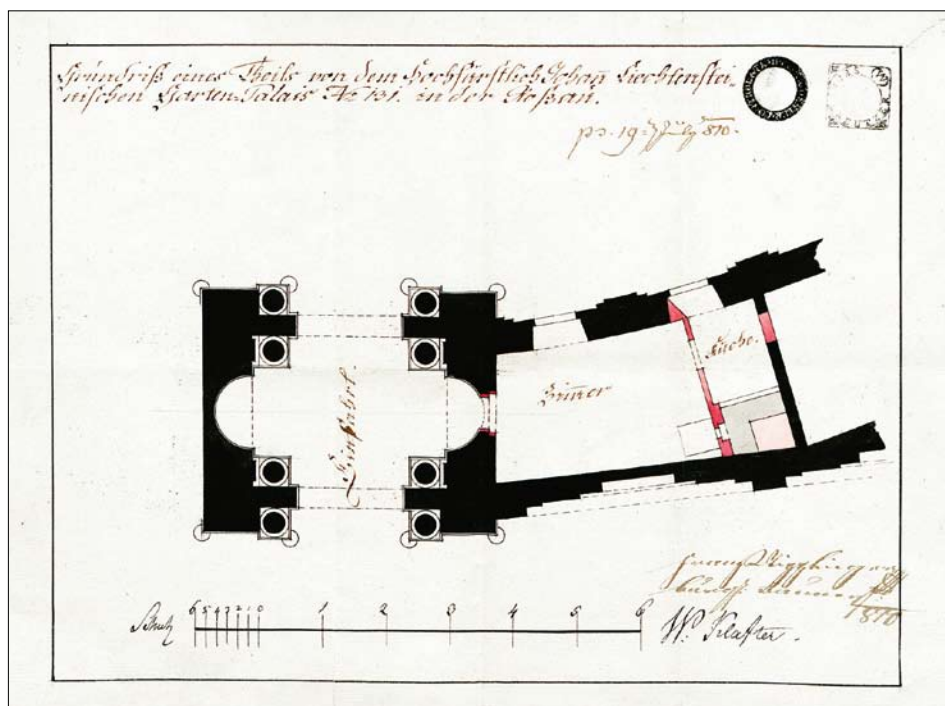

Obr. 38: Zahradní palác v Rossau ve Vídni, kvaš, Franz Ferdinand Runk 1817, (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 623).

99) SL-HA, Inv. Nr. PK 736, *Einfahrt in das fürstliche Palais in der Rossau*, J. Hardtmuth 1793.

Obr. 39: Einfahrt in das fürstliche Palais in der Rossau/Plán portálu zahradního paláce knížete z Liechtensteina v Rossau ve Vídni, Joseph Hardtmuth 1793 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 736).

Obr. 40: Půdorysní řešení původního Hardtmuthova portálu s vyznačenými stavebními úpravami, stavební mistr Franz Wipplinger 1810 (WSLA, Pläne aus dem Unterkammeramt, P1: 2235).

val dvě postavy letících géníů, korunující erb vládnoucích knížete z Liechtensteina. Po obou stranách vstupní brány přiléhaly objekty uzavírající původní čestný dvůr. Inspiračně Hardtmuth zřejmě vycházel z francouzské revoluční architektury, a to skrze díla císařského a pozdějšího liechtensteinského knížecího dvorního architekta Isidora Marcella Amanda Gannevala (uváděn i jako Canevale), který taktéž pro knížata z Liechtensteina pracoval. (Hardtmuthův strýc Joseph Meissl st. byl původně zaměstnán jako Gan-

nevaleho stavitel.) Jsou známe i Gannevaleho projekty a realizované portály a triumfální oblouky jako v případě Rájce nad Svitavou nebo v maďarském Vácu (1764).¹⁰⁰⁾

Půdorysně je stavba zachycena na plánu *Grundriß eines Theils von dem hochfürstlich Johann Liechtensteinischen Garten-Palais Nr. 131 in der Rossau*, signováno stavebním mistrem Franzem Wipplingerem dne 19. července 1810. Z něj vyplývá, že stavba, stejně jako celý palác vedena pod čp. 131, byla zdobena celkem osmi sloupy, včetně dvou výklenků. Nika na pravé straně měla navíc posloužit pro nově vytvořený vchod do blíže neurčitěho pokoje. Tato místnost měla být dále nově vystavěnou stěnou zmenšena a původní vchod měl být zazděn, čímž by touto stavební úpravou následně vznikl prostor pro kuchyni.¹⁰¹⁾

Dnes již neexistující monument byl realizován v letech 1793–1794. Ekonomická a provozní stránka byla v kompetenci stavebního účetního Josepha Haussera. Na stavbě se dále podílel tesařský mistr Joseph Schwarz (vyplacen částkou 122 zl.), zámečnický mistr Joseph Krauss (93 zl.), kamenický mistr Franz Jäger (1 131 zl.), zámečnický mistr Joseph Kerker (1 536 zl.), měditepec Sartori (335 zl. 36 kr.) a sochaři Joseph Vogel (93 zl.) a Johann Martin Fischer, který vyhotovil rodový erb a který za svou práci dostal zaplacen 1 100 zl.¹⁰²⁾

100) P. Zatloukal, o. c. v pozn. 52, s. 66; J. Kroupa, Die Idee der josephinischen Residenz: Die Architekten Isidore Marcell Ganneval und Johann Christoph Fabich in Mährisch Kromau, in: *Opuscula historiae artium* 62, 2013, s. 2–25; Moravská galerie v Brně, inv. č. B 15436, Rájec – nerealizovaný portál do zámku, Isidore Marcellus Amandus Canevale 1764.

101) Wiener Stadt und Landesarchiv (dále jen WSLA), KS, Unterkammeramt (dále jen UKA), Bauamt, P1 2235; W. G. Rizzi, Joseph Kornhäusels Wiener Bauten für den Fürsten Liechtenstein, in: *Alte und moderne Kunst* 22, Heft 152, 1977, s. 23–29. Za pomoc s vyhledáváním studovaného archivního materiálu by autor rád na tomto místě poděkoval panu Mag. Manuelu Swatkovi MAS z Wiener Stadt und Landesarchivu.

102) G. Wilhelm, 1990, o. c. v pozn. 9, s. 46; SL-HA, HA, ms. 977, položky č. 934–937 a ms. 978, položky č. 890–894, hlavní majorátní kniha výdajů pro rok 1793 a 1794.

Původní Hardtmuthův portál byl zbořen společně s přilehlými objekty v roce 1814, a to již za polního maršála Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina. (O daném záměru byl informován i magistrát města Vídně dopisem s datem 5. března 1814.) Vypracováním návrhu nového a dodnes stále existujícího objektu byl pověřen knížecí stavební ředitel a architekt Joseph (Georg) Kornhäusel.¹⁰³⁾ Basreliefní výzdoba je dílem Fischerova žáka – sochaře Josepha Kliebera. Portál znovu připomíná malý triumfální oblouk, kdy je celková čtveřice sloupů zakončena kladím se zdobným vlysem a monument nese mezi dvěma lyrami s labutími krky, jakožto symbolem boha Apolla, německy psaný pozlacený text DER KUNST, DEN KÜNSTLERN IOH: FÜRST VON LIECHTENSTEIN neboli UMĚNÍ, UMĚLCŮM JAN KNÍŽE Z LIECHTENSTEINA (na jižní straně) a DER NATUR UND IHREN VEREHRERN MDCCCXIV tedy PŘÍRODĚ A JEJÍM CTITELŮM 1814 (na severní

straně). Metopy v kladí jsou zdobeny kruhovými terčí a oblouk štukovými rozetami v kazetách.

Klieberem vytvořená čtveřice panopliálních basreliefů (vždy po dvojici na severní a jižní straně) je svým symbolickým provedením oslavou knížete z Liechtensteina ja-

Obr. 41: Plán nového portálu zahradního paláce knížete z Liechtensteina v Rossau, [Joseph Kornhäusel 1814] (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 737).

Obr. 42–43: Pohled na jižní a severní stranu portálu zahradního paláce v Rossau, stav 2019.

103) WStLA, UKA, Bauamt, A33, A 7780, dopis vídeňskému magistrátu sepsaný ve Vídni 5. 3. 1814 knížecím dvorním radou Theobaldem von Walbergem; tamtéž, A33, Alte Baukonsence, Pläne, P 7780, (nově pod sign. P1 3015), ke spisu připojený situační plán vypracovaný

architektem J. Kornhäuselem (ve Vídni 4. 3. 1814); SL-HA, Inv. Nr. PK 737, návrh nové vstupní brány u zahradního paláce v Rossau, bez datace a signatury, [J. Kornhäusel 1814].

Obr. 44: Situační plán zahradního paláce v Rossau a přilehlých budov (včetně oranžerie), Joseph Kornhäusel 1814 (WStLA, Pläne aus dem Unterkammeramt, Pl: 3015).

kožto: vojevůdce a obchodníka (motivy děl, čutory, štítu s hlavou Gorgony Medúzy a atribut boha Merkura – Caduceus), podporovatele výtvarného umění (štětce s paletou barev, sochařská dláta či maska) a hudebního umění (harfa, tamburína, píšťala aulos, činely, dudy, lyra, syrinx), dále jako vzdělance (sova), stavitele (kružítka a úhloměr), a v neposlední řadě jako hospodáře (zemědělské náčiní – hrábě a srp, košík květin). Vše ozdobeno dubovými a olivovými ratoolestmi. Vzorem pro knížete z Liechtensteina, stejně jako v případě Dianina chrámu neboli Rendez-vous u Valtic od architekta a knížecího stavebního ředitele Josepha Hardtmutha, byl i v tomto případě mimo jiné Napoleonův vítězný oblouk v Paříži, konkrétněji *Arc de Triomphe du Carrousel*. Pouze s tím rozdílem, že v Rossau nejde o oslavu (konkrétních) bitevních scén, ale naopak o alegorie míru a podpory umění.

Kornhäuselem navržený a následně realizovaný nový (neo)klasicistní vstupní portál k Klieberovým basreliéfům

a oslavným nápisem měl explicitně prezentovat knížete a jeho rod nejen jako vojevůdce, sloužícího vlasti a svému císaři, ale taktéž jako mecenáše a sběratele umění. Záměrem knížete z Liechtensteina, o čemž informuje vídeňský magistrát i jeho dvorní rada Theobald von Walberg, bylo nahradit bývalý vstupní portál a přilehlé budovy po jejich demolici novou vstupní branou a litičným plotem, kdy by se jeho jednotlivá pole nacházela mezi zděnými pilíři. Tedy dosáhnout lepšího výhledu z paláce a taktéž i na palác otevřením čestného dvora.

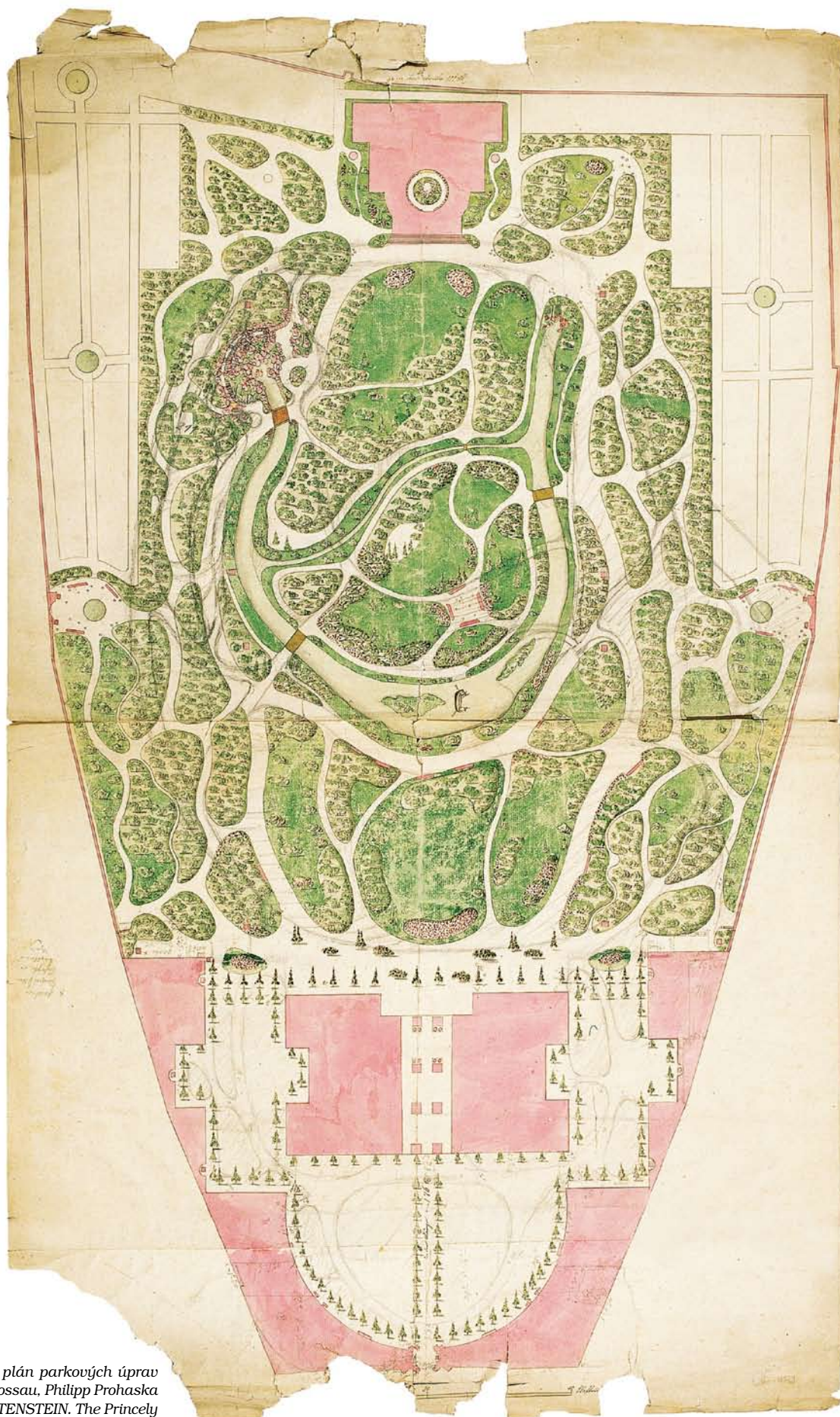
I samotným Janem Adamem Ondřejem I. knížetem z Liechtensteina podle plánů architektů Domenica Egidia Rossiho a Domenica Martinelliho vystavěný zahradní palác byl za Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina přeměněn na rodovou galerii a muzeum umění.¹⁰⁴ Ještě za architekta Hardtmutha došlo v letech 1806–1808, potažmo 1810 k nutným stavebním změnám a k úpravám vybavení paláce. V rohových místnostech v prvním patře byla okna částečně vyzděna tak, aby se zvětšil prostor pro zavěšení obrazů.¹⁰⁵ V Herkulovém sále byly až na jediné všechny dveře i okna zazděny, stropní malby od Andrey Pozzose byly osvětleny. Nechybělo dekorování v (neo)klasicistním stylu. V paláci tak vznikly galerijní prostory pro výstavní exponáty. Další změny se týka-

ly prvního a druhého patra a schodišť, kdy byla v Rossau prezentována i část Bellucciho nástropních maleb, nacházejících se do roku 1819 v liechtensteinském majorátním čili městském paláci na vídeňské ulici Bankgasse čp. 9. Od roku 1812 byl areál zahradního paláce i galerie s muzeem zdarma otevřeny veřejnosti. Zpřístupnění rodové galerie a muzea umění veřejnosti navíc zapadá do celkového fenoménu (nejenom) dané dekády. Zakládání muzeí v Opavě, Brně a v Praze, nebo zpřístupnění hradních muzeí, císařské obrazárny v Horním Belvederu ve Vídni, ale i otevření francouzského Louvru, jsou toho příkladem.¹⁰⁶

104) Srov. H. Haupt, Ein Herr von Stand und Würde: Fürst Johann Adam Andreas von Liechtenstein (1657–1712). Wien 2016.

105) SL-HA, Inv. Nr. GR 1915, rozmístění exponátů v rodové galerii ve vídeňském zahradním paláci v Rossau, tuš, Joseph Bauer 1815.

106) J. Kräftner ed., o. c. v pozn. 7; J. Kräftner – A. Stockhammer edd., Die Sammlungen: Liechtenstein Museum Wien. Ausstellungskatalog W. Czerny et al., Wien: II. bis IX und XX Bezirk (= Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs). Wien 1993, s. 397–401.

Obr. 45: Nerealizovaný plán parkových úprav u zahradního paláce v Rossau, Philipp Prohaska kolem roku 1801 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 734).

Co se týče nákladů za zmíněné stavební práce, probíhající od začátku měsíce července roku 1806 do června 1808, ty vyšly za stavební materiál a odvedenou práci knížecí pokladnu na 23996 zl. 44 kr. 2d. Z dochovaných účetních knih jsou známá jména řemeslných mistrů, kteří pracovali v úkolu dle rozpočtu. Jak již bylo uvedeno výše, někteří uvedení řemeslní mistři se ve stejném časovém období navíc podíleli na stavebních pracích na panském sídle v Hadersfeldu, stejně jako na nedalekém hradu Greifenstein a dnes již neexistujícím chrámu. Tesařské práce tedy byly v kompetenci tesařského mistra Preschnofského, dále nechyběli stolaři Hauser a Wollny, zámečnický mistr Kraus a Hacker, železář Hörmann, sklenář Schneider, pokrývač Bock, ale ani měditepecký mistr Sartori, kamnář Fritz, či mistr bednář Mayer. Vápno na stavbu dodával jistý Siglin, dřevo Mittermüller a barvu obchodník Bogner. Co se týče stavebního materiálu, tak například písek se vozil z oblasti dnešního vídeňského Meidlingu.¹⁰⁷⁾

Stranou nezůstala ani úprava okolní zahrady, kdy práce byly takéž podle návrhu knížecího zahradního architekta a hospodářského rady Bernharda Petriho v kompetenci místního zahradníka Philippa Prohasky, pozdějšího vrchního zahradníka a kontrolora všech knížecích zahrad. Prohaska se pokusil o samostatnou projekční práci již za knížete Aloise I. Josefa. Je znám

Obr. 46: *Partie aus dem Fürstl. Liechtensteinischen gedeckten Wintergarten in Wien* / Zimní zahrada knížete z Liechtensteina v Rossau, kolorovaná litografie, Franz Wolf 1832 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 2978).

jeho plán na přebudování barokní zahrady v Rossau na anglickou zahradu, pravděpodobně z roku 1801.¹⁰⁸⁾ Ten byl ale shledán jako příliš složitý a nákladný na realizaci, proto jej měl architekt Hardtmuth přepracovat. Myšlenka anglické zahrady byla realizována i v tomto případě až za Aloisova mladšího bratra – Jana I. Josefa knížete z Liechtensteina, počínaje rokem 1806.¹⁰⁹⁾ A doslova přes cestu se nacházela dnes již takéž neexistující budova knížecí oranžerie (čp. 130), která byla v roce 1907 prodána a následně zbořena a nahrazena současnou výstavbou. Pro srovnání a přehlednost viz tabulka výkazu práce za období 1806–1812:¹¹⁰⁾

	1806–1808			1810			1811			1812		
	zl.	kr.	d.	zl.	kr.	d.	zl.	kr.	d.	zl.	kr.	d.
Palác	23996	44	2	7322	38	1	16320	47	2	3788	8	1
Zahradní práce	10814	43	2	5335	57	0	12974	57	0	2784	57	0
Oranžerie	999	29	0	1296	19	0	3569	36	0	145	40	3
Celkem	35810	57	0	13954	54	1	32865	20	2	6718	46	0

107) SL-HA, ms. 1138, s. 73–80 a ms. 1139, s. 43–46 a 141, hlavní kniha stavebních výdajů za vídeňské stavby pro období od 1. 7. 1806 do konce června 1808.

108) Tamtéž, Inv. Nr. PK 734, nerealizovaný návrh přeměny barokní zahrady na zahradu anglickou v Rossau, bez datace a signatury, [P. Prohaska kolem roku 1801]; srov. HK, Alte Registratur, fasc. G-5, spisový materiál k zahradě u paláce v Rossau.

109) L. Křesadlová, o. c. v pozn. 31; S. Körner, Die Gärten des Fürsten Aloys von Liechtenstein. Gartenkunst in gesellschaftlichen Umbruchzeiten, in: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein 104, 2005, s. 86–136, zejm. s. 127–128.

110) J. Kräftner – A. Stockhammer, o. c. v pozn. 106, s. 68–71; SL-HA, ms. 1138, s. 73–89, ms. 1139, s. 43–56, 141, 147 a 153, ms. 1140–1142, nestr., hlavní kniha stavebních výdajů za vídeňské stavby pro období od 1. 7. 1806 do konce června 1808 a pro roky 1810, 1811 a 1812.

Od roku 1829 se pod barokním zahradním Belvederem v areálu vídeňského zahradního paláce v Rossau nacházela zimní zahrada, tvořená skleníkovou částí a grottou. Její součástí byla rotunda ze skleněných stěn, uprostřed níž byla fontána se zlatými rybičkami. Nechyběly křesla vybízející k odpočinku a kolem dokola kvetoucí květiny a pomerančovničky. Z rotundy se dále bylo možné skrze malý labyrint sestávající z pilířů a kleneb dostat do dalších částí této zahrady, osvětlené různými skleněnými okny, ve které nemohly chybět například vodní prvek s kaskádami, mostky, zákoutí, včetně bohaté flóry i fauny (labutě či zlatí bažanti a jiná drůbež). Zimní zahrada, stejně jako samotná budova původního barokního zahradního Belvederu, již neexistuje a její podoba je tak známá pouze z dobových vyobrazení, jako na kolorované litografii od Franze Wolfa z roku 1832, a popisů:¹¹¹⁾

„Unter den vielfältigen Verschönerungen, welche der Fürst dem Garten des Roßauer-Pallastes angedeihen ließ, verdient besonders die noch kürzlich ausgeführte Idee eines höchst originellen kleinen Wintergartens, der wahrhaft einzig in seiner Art ist, bewundert zu werden. – Aus einer Rotunda von Glaswänden, rundherum mit Blumen und blühenden Orangenbäumen, mit Spiegeln und Sesseln dekorirt, in deren Mitte ein schönes Becken mit einem Springbrunnen, mit Wassergewächsen und Goldfischen von allen Farben belebt ist, tritt man rechts und links in eben so reich ausgestattete Glashausgänge, die dann weiter durch ein kleines Labyrinth von auf Pfeilern ruhenden Gewölben führen, mit Beleuchtungsfenstern theils von oben, theils

111) SL-HA, Inv. Nr. GR 2978, Partie aus dem Fürstl. Liechtensteinischen gedeckten Wintergarten in Wien, kolorovaná litografie, F. Wolf 1832.

von der Seite, unter denen einige von gelbem Glas auch an düsteren Tagen ein, den Sonnenschein täuschend nachahmendes Licht verbreiten. Wenn von Außen die ganze Natur in das starre Gewand des Winters gehüllet ist, glaubt man sich hier unter diesen magischen Gewölben plötzlich in eine andere Welt gezaubert, wo man durch Blumen und grünende Bäume, zwischen denen ein klares Wasser sich schlängelt, bald über eine kleine Brücke, bald zu einer Kaskade, bald auf einen freieren Platz, der von Goldfasanen und anderem Geflügel bevölkert ist, bald wieder zu einem Bassin von Schwanen bewohnt, oder zu einer Grotte, und endlich zu dem, hiermit in Verbindung stehenden, ganz neuen Orangeriehause gelangt, das, in einem großartigen Style erbaut, in seinem Innern auch wahrhaft fürstliche Pracht enthüllet. Beyde Bestandtheile erhalten ihre Wärme von unten, und gewähren besonders in den Mittagsstunden bey Sonnenschein durch erhöhte Wärme und Beleuchtung einen doppelten Genuß.“¹¹²⁾

Tato studie vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI II **Hardtmuth: od uhlu k tužkařskému impériu (DG18P02OVV003)**, který v letech 2018–2022 realizují Národní technické muzeum, Národní zemědělské muzeum a Národní památkový ústav.

MGR. ET MGR. DANIEL LYČKA – STUDENT DOKTORSKÉHO STUDIA NA HISTORICKÉM ÚSTAVU FILOZOFICKÉ FAKULTY MASARYKOVY UNIVERZITY, ARNA NOVÁKA 1, BRNĚ
LYCKADA@SEZNAM.CZ

112) J. H[ADERER], o. c. v pozn. 57.

HADERSFELD MIT DER BURG GREIFENSTEIN UND LIECHTENSTEIN-SPARBACH GESCHICHTE DER NIEDERÖSTERREICHISCHEN PARKE UNTER JOHANN I. JOSEPH FÜRSTEN VON LIECHTENSTEIN

Sowohl in niederösterreichischem Hadersfeld als auch auf den angekauften Herrschaften Liechtenstein-Sparbach hat man unter Johann I. Joseph Fürsten von Liechtenstein mit der Umgestaltung der umgebenden Landschaft und dem Aufbau von kleinen Voluptuarbauten, bzw. mit der romantisierenden Adaptierung der mittelalterlichen Burgen begonnen. Die entstanden nach Projekten des Architekten und fürstlichen Baudirektors Joseph Hardtmuth und seinen Nachfolgen: Joseph (Georg) Kornhäusel, Franz Engel und Joseph Leistler. Man hat in Hadersfeld einen Landschafts-Naturpark mit dem anliegenden Wildgehege geschaffen, in dem ein antikisierendes Tempel oder ägyptisierender Obelisk hat nicht fehlen dürfen. Gleichzeitig baute man den Herrensitz umgebaut, um dem Zeitgeschmack des Bauherrn zu entsprechen, die angeschlossene Burg Greifenstein nicht ausgenommen. Ähnlicher Vorgang erfolgte auch in Sparbach, wo das weitere antikisierende Dianatempel entstand, das Schloss und die mittelalterliche Burgruine Johannstein adaptiert und noch weitere Freizeitbauten erbaut wurden. Auch die Festung Liechtenstein oder Burg Mödling blieben nicht an der Seite stehen. Und wiederholt demselben Schema

gemäß erbaute man weitere antikisierende Bauten (z. B. das Amphitheater oder Husarentempel) und die gotisierenden Kunstruinen (z. B. die sog. Johanneskapelle) oder Obeliken.

Alle Bauarbeiten verliefen gleichzeitig mit der Gestaltung der umgebenden Landschaft, der Bepflanzung mit Exoten, dem Bau von neuen Fuß- oder (englischen) Kutschenwegen. Im gleichen Zeitabschnitt wurde das selbe schöpferische Schema auch in weiteren fürstlichen Domänen in Niederösterreich (Feldsberg [Valtice]), in Mähren (Lednice, Břeclav, Adamov mit Umgebung oder Nové Zámky bei Litovel [Eisgrub, Lundenburg, Adamsthal, Neuschloss bei Littau]) und in Böhmen (Koloděje bei Prag) zum Ausdruck gebracht. Dem entspricht auch die Ausführung von gleichen Bauten. Auch die Wiener Stadtpaläste blieben nicht zur Seite, vor allem das Gartenpalais in Rossau. Es ist somit bis verwunderlich, wie viele Finanzmittel der Fürst von Liechtenstein in seine Absicht zu Beginn des „langen“ 19. Jahrhunderts zu investieren bereit war, darüber hinaus in der Zeit der Napoleonischen Kriege.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1: Hadersfeld a. d. Donau (NÖ), Gouache, Franz Ferdinand Runk 1815 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 598).
- Abb. 2: Hadersfeld a. d. Donau, Obelisk, Zustand 2017 (alle Fotos D. Lyčka).
- Abb. 3: Glas mit Motiv der Burg Greifenstein a. d. Donau (NÖ), Gottlob Samuel Mohn gegen 1815 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GL 68).
- Abb. 4–5: Das Bergschloss Greifenstein an der Donau, kolorierte Radierung und Aquarell, Johann Adam Klein 1812 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 2956 und Inv. Nr. GR 1563).
- Abb. 6–7: Blick in das Tal mit der Burg Greifenstein und dem Schloss in Hadersfeld, Zustand 2017.
- Abb. 8: Schloss Hadersfeld, erstes Obergeschoss, Grundrissplan, ohne Datierung oder Signatur, wohl Architekt Joseph Hardtmuth 1803 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 542).
- Abb. 9: Hadersfeld, Schloss, Aquarell, Eduard Krenn 16. 5. 1881 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 2.144).
- Abb. 10: SpARBACH (NÖ), Johannstein-Ruinen, Aquarell, Josef Mössmer gegen 1810 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 2.807).
- Abb. 11–12: SpARBACH, Schloss, Süd- und Nordseite, Zustand 2017.
- Abb. 13a, b: SpARBACH, Schloss, Fassade, Grundriss vom 1. Obergeschoss, Pläne ohne Datierung oder Signatur, Joseph Hardtmuth 1810 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 542).
- Abb. 14–15: SpARBACH, Gehege, Burgruine Johannstein, Zustand 2017.
- Abb. 16: Burg-Festung Liechtenstein, Blick von der sog. Pyramide der Alliierten, außer dem Schloss und Amphitheater sind auch die erbauten Burgruinen am Kirchkogel, dem Großen und Kleinen Kirchkogel aufgenommen; zum Teil kolorierte Studienzeichnung, Franz Ferdinand Runk 1824 (Kupferstichkabinett der Akademie der bildenden Künste Wien, Inv. Nr. HZ 11032).
- Abb. 17: Das Amphitheater, die Burg-Festung und das Schloss (Neu-)Liechtenstein bei der Gemeinde Maria Enzersdorf, Gouache, Franz Ferdinand Runk 1813, später übermalt (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 603).
- Abb. 18: Mödling, Burg, Gouache, Franz Ferdinand Runk 1813 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 588).
- Abb. 19: Situations Plan des Hochfürstlich Liechtensteinischen Gartens samt der Veste und dem neuen Schlosze (!) Liechtenstein, Franz Paulik 1808 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 368).
- Abb. 20: Ruine Johannstein und Dianatempel, Blick über den großen Teich, kolorierte Radierung, Anton Köpp von Felsenthal gegen 1820 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 20.808).
- Abb. 21: Husarentempel, Aquarell, ohne Datierung oder Signatur, gegen 1815 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 5.277).
- Abb. 22–25: Husarentempel, Baupläne – Lösung der Partie der Decken, Seiten- und Frontansicht, zum Teil koloriert, ohne Datierung oder Signatur, Joseph Kornhäusel 1812 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 795, 797–799).
- Abb. 26: Grotte unter dem Husarentempel. Blick in das Innere mit Urnen der gefallenen Soldaten, Tusche, Norbert Bittner, ohne Datierung (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 5.280).
- Abb. 27: Husarentempel, Westseite, Zustand 2017.
- Abb. 28: Husarentempel, Innenraum, Zustand 2017.
- Abb. 29: Amphitheater bei Mödling (Niederösterreich), Aquarell, Jakob Alt 1813 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 15).
- Abb. 30: Amphitheater, Zustand 2017.
- Abb. 31: Schwarzer Turm, Zustand 2018.
- Abb. 32: Köhlerhaus/Köhlerhütte, kolorierte Federzeichnung, Karl Ludwig Friedrich Viehbeck um 1820 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 4.082).
- Abb. 33a, b: SpARBACH, Gehege, sog. Köhlerhütte, Zustand 2017.
- Abb. 34: Kunstruine der sog. Johanneskapelle, Lithographie, Franz Xaver Sandmann um 1845 (NÖ Landesbibliothek, Topographische Sammlung, Sign. 5.271).
- Abb. 35: Römermauer bei heutigem Städtchen Hinterbrühl, historische Postkarte (Privatsammlung des Autors).
- Abb. 36: Schloss Neu-Liechtenstein bei der Burg-Festung Liechtenstein, Zustand 2018.
- Abb. 37: SpARBACH, Gehege, Triumphbogen der Diana, Zustand 2017.
- Abb. 38: Gartenpalais in Wien-Rossau, Gouache, Franz Ferdinand Runk 1817 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 623).
- Abb. 39: Einfahrt in das fürstliche Palais in der Roßau, Joseph Hardtmuth 1793 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 736).
- Abb. 40: Die Grundrisslösung des ursprünglichen Portals von Hardtmuth mit eingezeichneten Bauänderungen, Baumeister Franz Wipplinger 1810 (WSiLA, Pläne aus dem Unterkammeramt, P1: 2235).
- Abb. 41: Plan des neuen Portals des fürstlichen Gartenpalais in der Rossau, Joseph Konhäusel 1814 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 737).
- Abb. 42–43: Wien-Rossau, Gartenpalais-Portal, Süd- und Nordseite, Zustand 2019.
- Abb. 44: Wien-Rossau, Gartenpalais, Situationsplan mit anliegenden Gebäuden (samt der Orangerie), Joseph Konhäusel 1814 (WSiLA, Pläne aus dem Unterkammeramt, P1: 3015).
- Abb. 45: Wien-Rossau, Gartenpalais, nicht ausgeführte Parkgestaltung, Philipp Prohaska gegen 1801 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. PK 734).
- Abb. 46: Partie aus dem Fürstl. Liechtensteinischen gedeckten Wintergarten in Wien, kolorierte Lithographie, Franz Wolf 1832 (LIECHTENSTEIN. The Princely Collections, Vaduz-Vienna, Inv. Nr. GR 2978).